

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจฉิมุขุมปาท กับขั้น ๕
ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

THE STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE DEPENDENT
ORIGINATION (PAṬICCASAMUPPĀDA) AND THE FIVE
AGGREGATES (KHANDHA) IN INSIGHT MEDITATION

พระมหาพิสุตน์ จันทวโร (พระนิรัมย์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยอุปบาท กับชั้น ๕
ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

พระมหาพิณุตน์ จนุทวโธ (พระนิรัมย์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

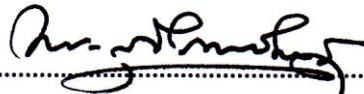
**THE STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE DEPENDENT
ORIGINATION (PAṬICCASAMUPPĀDA) AND THE FIVE
AGGREGATES (KHANDHA) IN INSIGHT MEDITATION**

Phramaha Pisut Juntawangso (Paniram)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassanābhavanā Medbitation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2011

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระสุธีธรรมานุวัตร)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

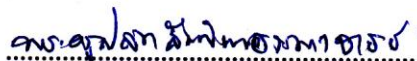
ประธานกรรมการ

(พระศรีธีรวงศ์)

กรรมการ

(พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตโต)

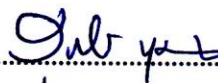
กรรมการ

(พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์)

กรรมการ

(อาจารย์นิมิตร โทธิพัฒน์)

กรรมการ

(นายสุกักร์ ทุมทอง)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตโต

ประธานกรรมการ

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์

กรรมการ

อาจารย์นิมิตร โทธิพัฒน์

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์	:	การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสมุปบาท กับขันธ ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา
ผู้วิจัย	:	พระมหาพิศุตัน จันทวิโส (พระนิรัมย์)
ปริญญา	:	พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนากาวนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์		
	:	พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตโต ศน.บ., M.A., Ph.D.
	:	พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ ป.ธ.๘, พธ.บ., พธ.ม.
	:	อาจารย์นิมิตร โพรพัฒน์ ป.ธ.๕
วันสำเร็จการศึกษา	:	๑ เมษายน ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสมุปบาท กับขันธ ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา” “มีวัตถุประสงค์การศึกษา ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาหลักการปฏิจสมุปบาท และขันธ ๕ และเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสมุปบาท กับขันธ ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา” โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส วรรณกรรมต่างๆ ในพระพุทธศาสนา เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เรียบเรียงบรรยาย ตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหา จากอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

จากการศึกษาพบว่า วิปัสสนากาวนาในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การเจริญปัญญาให้เห็นแจ้งในลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น ตามหลักมหาสติปัฏฐาน โดยกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือโดยย่อได้แก่ การกำหนดรู้รูปนาม

ปฏิจสมุปบาท และขันธ ๕ จัดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เพื่อดับกองแห่งทุกข์และบรรลุธรรม กระทั่งทราบชัดตามความเป็นจริงแห่งสิ่งทั้งหลายในโลก

ปฏิจสมุปบาท กับขันธ ๕ มีความสัมพันธ์ คือ นำมาซึ่งทุกอย่างอย่างเดียวกัน สงเคราะห์เข้ากันได้กับรูปนาม อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดอุปาทานขันธ ๕ โดยปิดบังขันธ ๕ ไว้ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต และการกำหนดรู้ปฏิจสมุปบาทแต่อย่างเดียว ก็เป็นอันกำหนดรู้ขันธ ๕ ในขณะเดียวกัน

Thesis :	:	The study of the Relationship between the Dependent
	:	Origination (Paticcasamuppāda) and the five Aggregates
	:	(Khandha) in Insight Meditation
Researcher	:	Phramaha Pisut Juntawangso (Paniram)
Degree	:	Master of Arts (Vipassanā Meditoin)
Thesis Supervisory Committee		
	:	Phrakrubaidaika manit, B.A., M.A., Ph.D.
	:	Phrakrublatsampipattanadhammajan, Pali VIII., B.A., M.A.
	:	Ajarn. Nimit Phodhipat Pali IX.
Date of Graduation	:	1 st April, 2012

Abstract

This research is to study relationship between the dependent origination (Paticcasamuppāda) and the five aggregates (Khandha) in insight meditation. It is of 3 objectives. To study main course about insight meditation in Theravada Buddhist Scriptures. To study the principle of Paticcasamuppāda and the five aggregates (Khandha). To study the relationship between the Paticcasamuppāda and Pancakkhanda in developing Vipassanā Bhavanā. It is the study the data from the Tripitaka. Vinaya Pitaka, Suttanta Pitaka and Abhidhamma Pitaka, Atthakatha, Tika, Visuddhimagga, different Buddhist literatures and the connected documents and other concerned scriptures, which are composed, explained, checked by the expert teachers.

From the study, it is found that Vipassanā Bhavanā in Theravada Buddhism is the development of wisdom to see bright the characteristics of Anicca Lakkhana, etc., according to the principle of Mahasatipatthana Sutta by knowing the body, the feeling, the mind and the Dhamma. In short, it is to fix the mind to know the Form and the Norm.

Paticcasamuppāda and the five aggregates are classified to be the temperament of Vipassanā Bhavanā to extinguish all the sufferings and to attain the Dhamma, including knowledge of the truths in the world.

Paticcasamuppāpda and the five aggregates (Khandha) are of the relationship with each other in giving the suffering to people, and are classified in the types of Form and Norm. On the other hand Avijjā is of the relationship with the five aggregates and it hides the aggregates in the past, the present and the future. Moreover the speculation one of the Paticcasamuppāda is at same time to speculate the five aggregates at one and the same time.

กิตติกรรมประกาศ

ขอกราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโมอุปสมมหาเถร ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๘, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลางเจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการามที่มีเมตตาธรรมอย่างสูง ขออนุโมทนาโครงการทุนเล่าเรียนหลวงสำหรับพระสงฆ์ไทย

ขอกราบขอบพระคุณพระวิปัสสนาจารย์ สยาดอกัททันตวิโรจนะ วัดจตุรเตา ที่สอนวิปัสสนา ๓ เดือน ณ สหภาพเมียนมาร์ และสยาดอเตชินทาสกเถระ เจ้าอาวาสวัดปะเต็ง สหภาพเมียนมาร์ ที่สอนวิปัสสนา ๗ เดือน ณ สำนักธรรมโมลี จ. นครราชสีมา

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสุรชัย วราสโก ดร. พระครูใบฎีกาภานิตย์ เขมคุตโต ดร. พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ และขออนุโมทนาบุญ ผศ. เวทย์ บรรณกรกุล ได้เป็นคณะกรรมการควบคุมและให้ความรู้เกี่ยวกับวิทยานิพนธ์

ขอกราบขอบพระคุณพระโสภณนันทสาร เจ้าอาวาสวัดบางไผ่ พระอารามหลวง จ. นนทบุรี และอุบาสกอุบาสิกา วัด ที่ได้ให้การอุปถัมภ์ปัจจัย ๔ พร้อมทั้งกำลังใจในการศึกษาครั้งนี้ ตลอดถึงคุณนรรัตน์ สงวนทรัพย์ ที่ได้ช่วยงานพิมพ์

ขออนุโมทนาบุญคุณอาจารย์ คณะนิสิตรุ่นที่ ๕ สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ทุกรูป/ท่าน ที่อำนวยความสะดวกเกื้อกูลเป็นอเนกประการ

ประโยชน์ใดๆ ที่มีอยู่ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ประโยชน์นั้นๆ ผู้วิจัยขอน้อมบูชาพระรัตนตรัย และขอมอบถวายเป็นธรรมบรรณาการแด่ครูอุปัชฌาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทคุณงามความดีและความรู้ พร้อมทั้งบิดามารดา ตลอดถึงท่านผู้มีอุปการคุณทุกท่าน.

พระมหาพิสุตน์ จันทวโส

วันที่ ๑ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญตาราง	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๓
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๖
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๖
บทที่ ๒ หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท	
๒.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๘
๒.๑.๑ ความหมายวิปัสสนาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๘
๒.๑.๒ ความหมายวิปัสสนาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๙
๒.๑.๓ ความหมายภาวนาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๑๐
๒.๑.๔ ความหมายภาวนาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๑๑
๒.๑.๕ ความหมายวิปัสสนาภาวนาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๑๑
๒.๑.๖ ความหมายวิปัสสนาภาวนาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๑๑
๒.๒ หลักการเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔	๑๒
๒.๒.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๑๒

๒.๒.๒ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๑๓
๒.๒.๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๑๓
๒.๒.๔ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	๑๓
๒.๓ อารมณ์ของวิปัสสนา	๑๕
๒.๔ องค์ประกอบในการเจริญวิปัสสนากาวนา	๑๘
๒.๕ อานิสงส์การเจริญวิปัสสนากาวนา	๑๕

บทที่ ๓ หลักการปฏิบัติสมุปปาท และขั้นที่ ๕

๓.๑ ความหมายปฏิจสมุปปาท	๒๔
๓.๑.๑ ความหมายโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๒๔
๓.๑.๒ ความหมายโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๒๕
๓.๒ หลักการปฏิจสมุปปาท ๑๒ ประการ	๒๖
๓.๒.๑ ปฏิจสมุปปาทเป็นกฎธรรมชาติ	๓๕
๓.๒.๒ ปฏิจสมุปปาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา	๔๑
๓.๒.๓ ประเภทการแสดงปฏิจสมุปปาท	๔๑
๓.๒.๔ ปฏิจสมุปปาทเป็นธรรมลักษณะซึ่งโดยอาการ ๔	๔๒
๓.๒.๕ ปฏิจสมุปปาทมีอรรถ ๔ นัย	๔๔
๓.๒.๖ สังเขป ๔ สนธิ ๓ อาการ ๒๐	๔๕
๓.๒.๗ วิภูษะ ๓	๔๖
๓.๒.๘ ภวจักร วงล้อแห่งภพ	๔๖
๓.๓ วิธีกำหนดปฏิจสมุปปาท	๔๗
๓.๓.๑ กำหนดตามหลักปริยญา ๓	๔๗
๓.๓.๒ กำหนดตามหลักวิปัสสนาญาณ ๕	๔๘
๓.๔ ขั้นที่ ๕ ประการ	๕๐
๓.๔.๑ ความหมายโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๕๐
๓.๔.๒ ความหมายโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๕๐
๓.๔.๓ ความหมายรูปโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๕๑
๓.๔.๔ ความหมายรูปโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๕๑
๓.๔.๕ ความหมายเวทนาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๕๑
๓.๔.๖ ความหมายเวทนาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๕๒
๓.๔.๗ ความหมายสัญญาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)	๕๒

๓.๔.๘ ความหมายสัญญาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๕๒
๓.๔.๙ ความหมายสังขารโดยศัพท์ (สัทนัย)	๕๓
๓.๔.๑๐ ความหมายสังขารโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๕๓
๓.๔.๑๑ ความหมายวิญญาณโดยศัพท์ (สัทนัย)	๕๓
๓.๔.๑๒ ความหมายวิญญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)	๕๓
๓.๕ วิธีกำหนดชั้น ๕	๕๔
๓.๕.๑ กำหนดโดยเป็นสภาวะธรรม	๕๔
๓.๕.๒ กำหนดโดยเป็นของเสื่อม	๕๔
๓.๕.๓ กำหนดรู้ตามสภาวะธรรมแบบนักปฏิบัติ	๕๔
๓.๕.๔ กำหนดตามหลักปริยญา ๓	๕๕
๓.๕.๕ กำหนดตามญาณ ๑๖	๕๖

บทที่ ๔ ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจุสมุปบาท กับชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจุสมุปบาท กับชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๖๐
๔.๒ ความสำคัญของปัจจุสมุปบาทและชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๖๖
๔.๒.๑ ความสำคัญของปัจจุสมุปบาท ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๖๖
๔.๒.๒ ความสำคัญของชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๖๗
๔.๓ กระบวนการเกิดปัจจุสมุปบาทและชั้น ๕ เนื่องกันและกัน	๖๘
๔.๓.๑ กระบวนการเกิดของปัจจุสมุปบาทและชั้น ๕ เนื่องกันและกัน	๖๘
๔.๓.๒ กระบวนการเกิดของชั้น ๕ เนื่องกันและกันกับปัจจุสมุปบาท	๖๙
๔.๔ กระบวนการดับปัจจุสมุปบาทและชั้น ๕ ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๖๙
๔.๔.๑ กระบวนการดับปัจจุสมุปบาทตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๖๙
๔.๔.๒ กระบวนการดับชั้น ๕ ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๗๑
๔.๕ ผลของการดับปัจจุสมุปบาทและชั้น ๕ ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา	๗๒
๔.๕.๑ ผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีปัจจุสมุปบาทเป็นอารมณ์	๗๒
๔.๕.๒ ผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีชั้น ๕ เป็นอารมณ์	๗๓

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๗๔
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๗๗
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้	๗๗

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป	๗๗
บรรณานุกรม	๗๘
ภาคผนวก (ก) ฎีกาสมุขบพท บางที่เรียกว่า อีทป์ปัจจัยตา	๘๑
ภาคผนวก (ข) ปัญจักขันธกถา ถถว่าด้วยขันธ ๕	๘๒
ภาคผนวก (ค) นามรูปสมาสกถา ถถว่าด้วย (ขันธ ๕) ย่อเป็นนามและรูป	๘๓
ภาคผนวก (ง) ญาณ ๑๖ หรือโสฬสญาณ	๘๔
ประวัติผู้วิจัย	๘๖

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
ตารางที่ ๑ แสดงสถิติปีฐาน ๔	๑๔
ตารางที่ ๒ แสดงวิปัสสนาภูมิ ๖	๑๗
ตารางที่ ๓ แสดงญาณ ๑๖ กับวิสุทธิ ๗ และปริญา ๓	๒๒
ตารางที่ ๔ แสดงโครงสร้างวิภูชะ ๓	๔๖
ตารางที่ ๕ สงเคราะห์ปัจจุสมุปบาทเป็นรูป – นาม	๖๒
ตารางที่ ๖ สงเคราะห์ขั้น ๕ เป็นรูป – นาม	๖๒
ตารางที่ ๗ แสดงสภาวะที่เกิด อายตนะ ธาตุ	๖๓
ตารางที่ ๘ แสดงความสัมพันธ์ปัจจุสมุปบาท กับอุปาทานขั้น ๕	๖๕
ตารางที่ ๙ แสดงความสืบทอดโดยความเป็นเหตุ-ผล แห่งปัจจุสมุปบาท ๑๒	๘๕

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อที่เกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎก

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฎีกา และอรรถกถาภาษาไทยใช้ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (บาลี) ๕/๓/๓๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีสกขนฺทรวคฺค พระไตรปิฎก ภาษาบาลี เล่มที่ ๕ ข้อที่ ๓ หน้าที่ ๓๖ ที.สี. (ไทย) ๕/๑๓๐/๕๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีสกขนฺทรวคฺค พระไตรปิฎกภาษาไทย ข้อที่ ๕ หน้าที่ ๑๓๐ หน้า ๕๖

พระวินัยปิฎก

วิ.จ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก จุฬวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ช.ธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ชุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ช.ป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ชุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารวรรค	(ภาษาไทย)
ช.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ชุททกนิกาย มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
ช.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ชุททกนิกาย อุทาน	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.มู. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ส.ข. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ทานวคฺคปาถิ	(ภาษาบาลี)
ส.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ส. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)

อง.ทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทสกนินบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฎฐก.(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฎฐกนินบาต	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

ปกรณ์วิเสส

วิสุทฺธิ. (ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)
-----------------	---	-------------------	-----------

ข. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิง ฎีกา โดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม.อ. (บาลี) ๑/๔๑๔/๓๐๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคฺคอกุฏกถา อรรถกถาภาษาบาลี เล่มที่ ๑ ชื่อที่ ๔๑๔ หน้าที ๓๐๘

ที.ม.อ. (บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคฺคอกุฏกถา	(ภาษาบาลี)
สํ.น.อ. (บาลี)	=	สังยุตตนิกาย สารตฺถปุปฺกาสินี นิตานวคฺคอกุฏกถา	(ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรคอรรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.อ.(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรลปุรณี ทุกนินบาตอรรถ	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และฉบับมหาหมคฺฐราชวิทยาลัย ในการอ้างอิง โดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิมติ.ฎีกา (บาลี) ๒/๒๔๑/๑๑๐ หมายถึง วิมติวิโนทนีฎีกา เล่มที่ ๒ ชื่อที่ ๒๔๑ หน้าที ๑๑๐

วินย.ฎีกา (บาลี)	=	วินยาลงฺการฎีกา	(ภาษาบาลี)
------------------	---	-----------------	------------

ง. คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการอ้างอิง ฎีกา โดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๗๘/๑๗๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒ ชื่อที่ ๕๗๘ หน้าที่ ๑๗๐

วิภาวินี. (บาลี) = อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฎีกา (ภาษาบาลี)

วิภาวินี. (ไทย) = อภิธมมัตถวิภาวินีฎีกา (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

มนุษย์เกิดมานำเอาความทุกข์เกิดมาด้วยกันทั้งสิ้น เหมือนดอกเห็ดที่เกิดมา หอบเอาฝุ่นคือดินมาด้วยฉันนั้น การเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์อยู่ร่ำไป ต้นเหตุที่ทำให้เป็นทุกข์ คือความทะยานอยาก (ตัณหา ๓) ความทะยานอยากในกาม ได้แก่ กามตัณหา ความทะยานอยากในภพ ได้แก่ ภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ ได้แก่ วิภวตัณหา เมื่อความทะยานอยาก คือตัณหาเกิดมี ก็จะทำให้ธรรมอื่น ๆ เกิดมีตามไปด้วย เช่น เมื่อมีชาติ ชรามรณะก็เกิดมี เมื่อมีชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขะโทมนัสสุปายาสะก็เกิดมีเป็นต้น การเกิดอย่างนี้เป็นประจวบไซ้ แห่งชีวิตที่ผู้กัมมมนุษย์ให้เวียนวนอยู่ในวัฏฏะไม่มีที่สิ้นสุด ธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปฏิจสมุปบาทนั่นเอง

ปฏิจสมุปบาทนี้เป็นธรรมอาศัยกันและกันเกิดขึ้น เมื่อแรกตรัสรู้ ผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ควางตันโพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอุรุเวลา พระองค์ประทับนั่งโดยบัลลังก์เคียว เสวยวิมุตติสุขอยู่เป็นเวลา ๗ วัน ครั้นล่วงไป ๗ วัน ทรงออกจากสมาธินั้นแล้ว ทรงพิจารณาปฏิจสมุปบาท โดยอนุโลมอย่างละเอียด ตลอดปฐมยามแห่งราตรี (ยามที่ ๑) จากนั้นทรงพิจารณาโดยปฏิโลมอย่างละเอียด ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี (ยามที่ ๒) และทรงพิจารณาทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างละเอียด ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี^๑ (ยามที่ ๓) ในยามที่ ๓ นั้น^๒ พระองค์จึงทรงเปล่งอุทานว่า “เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เพ่งอยู่ เมื่อนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนาเสียได้ จุจดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสว ฉะนั้น”

อนึ่ง มนุษย์ทุกคนเป็นทุกข์ในปัจจุบัน เป็นทุกข์เพราะมีขันธ ๕ โดยเข้าไปยึดถือในขันธ ๕ (ปัญจอุปาทานขันธ) คือ มีความยึดมั่นในรูป มีความยึดมั่นในเวทนา มีความยึดมั่นในสัญญา มีความยึดมั่นในสังขาร และมีความยึดมั่นในวิญญาณ และขันธ ๕ อย่างนั้น เมื่อไม่รู้การกำหนดรู้ ก็ไม่สามารถทราบความเป็นจริงของขันธ ๕ ได้ตามหลักแห่งไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ และอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน การถือว่าเราว่าเขา นั้นไม่ใช่

^๑ ดูรายละเอียดใน พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๗๑.

^๒ ดูรายละเอียดใน พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๗๖.

ของเรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา การเข้าไปยึดถือขั้น ๕ เหล่านี้ จึงเป็นทุกข์เป็น
อนекชาติ ต้องท่องเที่ยวเร่รอนไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ หรือท่องเที่ยวในวัฏฏสงสารไม่มีเบื้องต้น
เบื้องปลายปรากฏ ดังนั้นจึงเป็นทุกข์เพราะยึดถือขั้น ๕

มนุษย์ผู้ต้องการดับทุกข์ให้หมดสิ้นไป จำต้องเรียนรู้ปฏิจจสมุปบาทและขั้น ๕ อัน
เป็นภูมิวิปัสสนากาวนา ให้เข้าใจตามความเป็นจริง โดยย่อธรรมทั้งสองนี้คือการกำหนดรู้รูปนาม
ผู้กำหนดรู้รูปนาม ต้องดำเนินไปตามหนทางเอก ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ คือ

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกิขณาและ
โทมนัสในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด
อกิขณาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอกิขณาและโทมนัส
ในโลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด
อกิขณาและโทมนัสในโลกได้^๓

การเจริญวิปัสสนากาวนานั้น คือ การเรียนรู้รูปนามตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ การ
พิจารณาคูกาย เวทนา จิต และธรรม อันได้แก่ รูปธรรมและนามธรรม พระพุทธองค์ทรงสอนให้
เจริญสติและปัญญา เพื่อมารู้แจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกว่าเป็นเพียงรูปกับนาม
เท่านั้น และปัญญาที่เข้าไปรู้ถึงสภาวะลักษณะรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง เพราะ
เกิดดับตลอดเวลา เป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตา เพราะไม่ใช่ตัวตน บังคับ
บัญชาไม่ได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา^๔

ในการเจริญวิปัสสนากาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ผู้ปฏิบัติจำต้องรู้ภูมิวิปัสสนา ๖ หรือ
อารมณ์ของวิปัสสนา เพื่อนำปฏิบัติได้อย่างถูกต้องและไม่ไขว้เขว ภูมิวิปัสสนา ๖ นี้ ได้แก่ ขั้น ๕
อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ฉะนั้น ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาสนใจหลักกรรม และวิธีการกำหนดภูมิวิปัสสนา
เพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือ ปฏิจจสมุปบาท และขั้น ๕ ตลอดทั้งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง
ปฏิจจสมุปบาทกับขั้น ๕ ในการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างไร อาศัย
กันและกันอย่างไรจึงจะสามารถบรรลุธรรมได้

^๓ คูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^๔ ฉันทนา อุสาห์ลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือสร้างปัญญา, (กรุงเทพมหานคร : ธนัชการพิมพ์,
๒๕๕๒), หน้า ๑๕๐.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาหลักการปฏิบัติสมุปปาต และขั้น ๕
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิบัติสมุปปาต กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

- ๑.๓.๑ ด้านเนื้อหา การศึกษาวิจัยครั้งนี้โดยศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนากาวนา หลักการปฏิบัติสมุปปาต และขั้น ๕ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท อันได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา รวมทั้งเอกสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- ๑.๓.๒ ด้านความสัมพันธ์ระหว่างปฏิบัติสมุปปาต กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๔.๑ เพื่อต้องการทราบหลักการเจริญวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทว่าเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๒ เพื่อต้องการทราบหลักการปฏิบัติสมุปปาต และขั้น ๕ ว่าเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๓ เพื่อต้องการทราบความสัมพันธ์ระหว่างปฏิบัติสมุปปาตกับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนาว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างไร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

- ๑.๕.๑ ปฏิบัติสมุปปาต หมายถึง สิ่งที่อยู่กันและกันเกิดขึ้น
- ๑.๕.๒ ขั้น ๕ หมายถึง หมวด หมู่ หรือ กอง ประกอบด้วย ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ
- ๑.๕.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิบัติสมุปปาต กับขั้น ๕ หมายถึง ความสัมพันธ์โดยอาศัยเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน
- ๑.๕.๔ สติปัญญา ๔ หมายถึง ที่ตั้งแห่งสติ ๔ ประการ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม อันได้แก่ รูปธรรม และนามธรรม ในการเจริญสติและปัญญา เพื่อรู้แจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงว่าเป็นรูปกับนาม และปัญญาได้รู้สภาวะลักษณะรูปนามโดยความเป็นไตรลักษณ์

คือ ไม่เที่ยง เพราะเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เป็นทุกข์เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตา เพราะไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ทำให้เกิดปัญญา เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา

๑.๕.๕ วิปัสสนา หมายถึง วิ + ปัสสนา วิ แปลว่า พิเศษ ปัสสนา แปลว่า เห็น วิปัสสนา แปลว่า เห็นเป็นพิเศษ คือ ปัญญาที่เข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรมตามความเป็นจริง

๑.๕.๖ วิปัสสนากาวนา หมายถึง การเจริญเพื่อให้เห็นเป็นพิเศษได้แก่ เห็นรูปนามว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๑.๕.๗ นาม หมายถึง เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

๑.๕.๘ รูป หมายถึง มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ คัมภีร์พระไตรปิฎกที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๐๐

พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕

พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๕๑ เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕

๑.๖.๒ ตำราทางวิชาการที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พุทธธรรม (ฉบับเดิม) แสดงไว้ว่า ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันใดอันหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม ประณีตก็ตาม ไกลหรือใกล้ก็ตาม เหล่านี้เรียกว่า ชั้น ๕^๕

๒) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ กล่าวไว้ว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา ไม่เกี่ยวกับการอุปบัติของพระศาสดาทั้งหลาย พุทธพจน์แสดงปฏิจจสมุปบาทในรูปของกฎธรรมชาติว่า ดังนี้ ตถาคตทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมชาตินิยาม คือ หลักที่ปัจจยตา ตถาคตตรัสรู้เข้าถึง

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๑.

หลักนั้นแล้ว จึงบอกแสดงวางแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และจึงตรัสว่า “จงคูสิ” เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เป็นต้น^๖

๓) พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕ ราชบัณฑิต) ให้ความหมายไว้ว่า ชั้นที่แปดว่า กอง หมวด หมู่ ส่วน หมายถึง ร่างกายของคนเรา แยกร่างกายออกเป็นส่วนๆ ตามสภาพได้ ๕ ส่วน หรือ ๕ ชั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชั้น ๕ นี้ จะเรียกว่า เบญจชั้น หรือ ชั้นปัญจก ซึ่งแปลว่าชั้น ๕ เหมือนกันก็ได้^๗

๔) พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) มหาสติปฐฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน กล่าวไว้ว่า สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตในโลกที่เข้าใจกันว่าเป็นคน สัตว์ เป็นต้น เป็นความจริงในระดับสมมุติ แต่ความจริงในระดับลึกกลงไป ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นเพียง ชั้น ๕ ที่เป็นรูปและนามรวมตัวกันเข้าเป็นกลุ่ม เปรียบได้กับรถยนต์ อันเป็นที่รวมส่วนประกอบหลายอย่าง เช่น ยาง ล้อ ที่นั่ง เครื่องยนต์ แบตเตอรี่ ตัวถังรถ และเปรียบเหมือนบ้านอันที่เป็นประชุมของหลังคา เสา ผนัง เป็นต้น^๘

๕) ฉันทนา อุตสาหลักษณ์ พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา กล่าวไว้ว่า ชั้นที่แปดว่า กอง มี ๕ กอง คือ ๑) รูปชั้น กองรูป ๒) เวทนาชั้น กองเวทนา ๓) สัญญาชั้น กองสัญญา ๔) สังขารชั้น กองสังขาร ๕) วิญญาณชั้น กองวิญญาณ^๙

๑.๖.๓ เอกสารงานวิจัยมีดังนี้

๑) พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมุปนุโน (สมบุรณ์) ได้ทำการวิจัย เรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติดระหว่าง ปฏิจสุมุบาทกับกฎแห่งเต๋า” พบว่า กฎธรรมชาตินิกฎปฏิจสุมุบาทกับกฎแห่งเต๋านั้น มีความเหมือนกันด้านเนื้อหาและยัง คล้ายคลึงกัน ใน

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๗๕.

^๗ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕ ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดคำวัด**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เล็งเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๕๕.

^๘ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), พระคันธสารากิวงศ์ แปล, **มหาสติปฐฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน**, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑๑.

^๙ ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, **พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา**, (กรุงเทพมหานคร : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๘๗.

พรรณษะที่ว่า “สรรพสิ่งล้วนดำเนินไปตามกฏธรรมชาติ” ส่วนพรรณษะที่แปลกันนั้น อยู่ที่จุดเน้นวิธีการและรายละเอียดบางประการ^{๑๑}

๒) พระอนันต์ อิศุกาโร (เป็งไซโย) ได้ทำการวิจัย เรื่อง “การศึกษาการตีความปฏิจสมุปปาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ” พบว่า มีความสัมพันธ์และการตีความทางเนื้อหาสาระเหมือนกับหลักปฏิจสมุปปาทในพระไตรปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในประเด็นที่ว่า ทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นไปตามหลักปฏิจสมุปปาท คือ ภาวะแห่งธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นและดับไปตามหลักที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ หรือ เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ...”^{๑๒}

๓) พระครูสุนทรสวดสาร (พุง กตปุญโญ) ได้ทำการวิจัย เรื่อง ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน พบว่า ชั้น ๕ ตามที่ทราบกันว่า รูป-นาม นั้น เป็นคนละส่วนกัน มีเกิดแล้วก็มีดับ บังคับบัญชาอะไรไม่ได้ เป็นไปตามธรรมชาติ ผู้รู้สามารถนำชั้น ๕ มาเป็นนาวาเพื่อจะพาให้ถึงฝั่งพระนิพพานได้ตามปรารถนา สมดังคำที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า สนฺทิกฺขิจิโก (ผู้ปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง) ปจฺจตุตฺ เวยตฺตํ โป วิญญูหิติ (วิญญาณชนพึงรู้ได้เฉพาะตน)^{๑๓}

๔) พระมหาชัยศิลป์ พุทธวิริโย (จะลา) ได้ทำการวิจัย เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจสมุปปาทอันเป็นภูมิวิปัสสนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน” พบว่า ปฏิจสมุปปาท เป็นหลักธรรมที่ควรรู้ เป็นหลักปฏิบัติทางสายกลาง ระหว่างความเห็นที่ว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่และไม่มีอยู่ สิ่งมีชีวิตทั้งหลายมีความยุ่งยากเพราะเข้าไม่ถึง ปฏิจสมุปปาท ด้วยอาศัย

^{๑๑} พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมปโน (สมบุรณ์), “การศึกษาเปรียบเทียบกฏธรรมชาติระหว่างกฏปฏิจสมุปปาท กับกฏแห่งเต๋า”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาปรัชญา (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุฒวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์), ๒๕๓๘.

^{๑๒} พระอนันต์ อิศุกาโร (เป็งไซโย), “การศึกษาการตีความปฏิจสมุปปาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕.

^{๑๓} พระครูสุนทรสวดสาร (พุง กตปุญโญ), “ศึกษาวิเคราะห์ชั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑.

ความดับไปแห่งปัจจัยทั้งหลายสืบทอดกันไป เรียกว่า ปฏิโลมปฏิจสมุปบาท สามารถเปรียบเทียบในวิปัสสนาภูมิ ๖ มี ชั้นที่ ๕ อายุขณะ ๑๒ ชาติ ๑๘^{๓๓}

๕) นายวิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ ได้ทำการศึกษาวิจัย เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ ปฏิจสมุปบาท ในแนวปรมัตตสังขะ” พบว่า โดยศึกษาปฏิจสมุปบาทในเนื้อหาที่เป็นปรมัตตสังขะ คือ ใช้ชั้นที่ ๕ ล้วนๆ ซึ่งแสดงอยู่ ๒ นัย คือ ๑) ตามนัยพระสูตร ทำให้เกิดความรู้แบบข้ามภพข้ามชาติ ด้วยปรมัตตสังขะที่เชื่อมโยงธรรมชาติการทำงาน of ชั้นที่ ๕ เข้ากับเรื่อง กิเลส กรรม วิบาก และการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ ๒) ตามนัยพระอภิธรรม ทำให้เห็นและเข้าใจกระบวนการทำงานอย่างครบวงจรของปฏิจสมุปบาทในขณะจิตเดียว (ในจิตแต่ละดวง)^{๓๔}

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์มีลำดับดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษารวบรวมข้อมูลเรื่อง การเจริญวิปัสสนาภาวนา ปฏิจสมุปบาท และชั้นที่ ๕ จากคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๕ และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ตำราต่างๆ

๑.๗.๒ วิเคราะห์ข้อมูล บรรยาย พรรณนา เสนอผลงานผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบความถูกต้อง แก้ไข ปรับปรุง ตามคำแนะนำของผู้เชี่ยวชาญ บรรยาย พรรณนา เสนอเป็นวิทยานิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบหลักการปฏิจสมุปบาท และชั้นที่ ๕

๑.๘.๓ ทำให้ทราบความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสมุปบาท กับชั้นที่ ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

^{๓๓} พระมหาชัยศิลป์ พุทธิวิโร (จะลา), “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนาเฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๒.

^{๓๔} นายวิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจสมุปบาทในแนวปรมัตตสังขะ”, วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐.

บทที่ ๒

หลักการเจริญวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง คัมภีร์ที่คณะสงฆ์คัดคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ที่สังคายนาไว้โดยเคร่งครัด ตลอดจนรักษาภาษาดั้งเดิมไว้ คือภาษาบาลี มีพระมหากัสสปะเป็นต้น เป็นประธานในการทำสังคายนาครั้งแรก^{๑๕} จัดเป็นพระไตรปิฎก^{๑๖} หรือปิฎก ๓ ได้แก่

๑. พระวินัยปิฎก คือ พระวินัยซึ่งเป็นข้อบัญญัติ และปฏิบัติเพื่อความเรียบร้อยดีงาม

๒. พระสุตตันตปิฎก คือ พระสูตรรวมคำสอนที่เป็นหลักปฏิบัติ

๓. พระอภิธรรมปิฎก คือ พระอภิธรรมที่รวมคำสอนที่เป็นหลักธรรมชั้นสูง

ในการปฏิบัติตนเพื่อให้หลุดพ้นจากวัฏฏทุกข์ได้เด็ดขาดนั้น คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทกล่าวถึงหลักการเจริญกรรมฐานอย่างหนึ่งเรียกว่า วิปัสสนากรรมฐาน หรือในที่นี้เรียกว่า วิปัสสนากาวนา ดังนั้น การวิจัยในบทนี้ จะศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้

๑. ความหมายของวิปัสสนากาวนา

๒. หลักการเจริญวิปัสสนากาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

๓. อารมณ์ของวิปัสสนา

๔. องค์ประกอบในการเจริญวิปัสสนา

๕. อานิสงส์การเจริญวิปัสสนา

๒.๑ ความหมายของวิปัสสนากาวนา

จะจำแนกศัพท์วิปัสสนากาวนาในเชิงความหมายของศัพท์ เนื้อหา และวิเคราะห์ศัพท์ โดยแยกศัพท์เป็น วิปัสสนา กาวนา และวิปัสสนากาวนา

วิปัสสนา การเห็นแจ้ง หรือการเห็นวิเศษ

๒.๑.๑ ความหมายวิปัสสนาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

วิปัสสนา ศัพท์นี้เป็นศัพท์ภาษาไทย มาจากศัพท์บาลีว่า วิปัสสนา แยกศัพท์ออกเป็น วิ + ปัสสนา

^{๑๕} คุรยละเอียดใน วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๕.

^{๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ลิ้มเชิง, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๕.

วิ แปลว่า วิเศษ แจ่ม ต่าง^{๑๑}

ปัสสนา แปลว่า เห็น ทิส ชาติ ในความหมายว่าเห็น แปลง ทิส ชาติ เป็น ปัสส
ลง ยู ปัจจย อา อิตถิลิงค์ แปลง ยู ปัจจยเป็น อน สำเร็จรูปเป็น ปัสสนา^{๑๒}

๒.๑.๒ ความหมายวิปัสสนาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

วิปัสสนา หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงสภาวะธรรมตามที่เป็นจริง คือ ปัญญาที่เห็น
ความจริงของสังขารทั้งปวงว่า ตกอยู่ในไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วถอนความยึด
มั่นในสังขารเสียได้^{๑๓}

อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร
ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญปัญญาเหมือน
แผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง เป็นต้น^{๑๔}

หรือว่า วิปัสสนา หมายถึง การเจริญปัญญาเข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม
(รูปนาม) ตามความเป็นจริง คือเห็นแจ้งพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย
และใจ โดยความเป็นรูปนาม และเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทาง ตา หู จมูก
ลิ้น กาย และใจ โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจะ) เป็นทุกข์ (ทุกขะ) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)
และไม่สวยงาม (อสุกะ) ที่พิเศษออกไปจากอนิจจังสัญญาวิปัสสนา สุขสัญญาวิปัสสนา อตตสัญญา
วิปัสสนา และสุกสัญญาวิปัสสนา^{๑๕}

ชื่อว่าวิปัสสนาแล้ว ย่อมไม่แคล้วจากมหาสติปัญฐานไปได้เลย ไม่องค์ใดก็องค์หนึ่ง
ของ ๔ องค์ในมหาสติปัญฐานสูตรนี้รวมอยู่ด้วย เป็นอาทิ^{๑๖}

^{๑๑} โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดพระธรรมกาย, สูตรสำเร็จบาลีไวยากรณ์, (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์ โอ เอส พรินต์ติ้งเฮาส์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๕๒.

^{๑๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธ
ศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

^{๑๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธ
ศาสตร์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๕๑๑.

^{๑๔} คูรายละเอียดใน อภ.สง. (ไทย) ๑๔/๑๗/๕๕.

^{๑๕} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๘, M.A., P.D.),
อริยวัฏสไปปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรศาสน์ไทยการพิมพ์,
๒๕๕๔), หน้า ๓๖ – ๓๗.

^{๑๖} พระภัททันตะอาสภะ, วิปัสสนาธุระ, (กรุงเทพมหานคร : บ.๑๐๐ ดีไซน์, ๒๕๓๖), หน้า
๑๔๖.

วิปัสสนา หรือหลักสติปัฏฐาน ๔^{๒๓} มีจุดที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมดเพียง ๔ แห่งเท่านั้น คือ

๑. ร่างกาย และพฤติกรรมของมัน
๒. เวทนา คือ ความรู้สึก
๓. ภาวะจิตที่เป็นไปต่างๆ
๔. ความนึกคิดไตร่ตรอง

การปฏิบัติจึงอยู่บนพื้นฐานของร่างกายและจิตใจ หรือรูปนามขั้น ๕ ซึ่งในการปฏิบัตินั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักการปฏิบัติเริ่มจากง่ายไปหายากตามลำดับ คือ เริ่มจากการตั้งสติตามความรู้สึก ซึ่งเป็นสิ่งที่เห็นได้ง่าย ไปจนถึงการตั้งสติตามความรู้สึกสภาวะธรรมตามลำดับ

วิปัสสนา ศัพท์ มีวิเคราะห์ว่า วิวิธ อนิจจาतिकัง สงขารesu ปสฺสตีติ วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาที่เห็นสภาวะมีอย่างต่างๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า วิปัสสนา^{๒๔}

อีกอย่างหนึ่ง วิปัสสนา ศัพท์ มีวิเคราะห์ว่า อนิจจาทิวเสน วิวิธากาเรน ปสฺสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปัสสนาติกา ภาวนาปัญญา^{๒๕} แปลว่า ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรม โดยอาการมีอย่างต่างๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น^{๒๖}

ภาวนา หมายถึง ภาวนา การเจริญ การทำให้มีให้เพิ่มขึ้น

๒.๑.๓ ความหมายภาวนาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

ภาวนา ศัพท์ เป็นศัพท์สำเร็จรูป แยกศัพท์ได้ดังนี้ ภู ชาติ ในความหมายว่า มี ว่าเป็น ลง ยุ ปัจจัย อา อิตถิลิงค์ พุทธิ อู เป็น โอ แปลง โอ เป็น อาว แปลง ยุ เป็น อน สำเร็จรูปเป็น ภาวนา^{๒๗}

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๑๒.

^{๒๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสนศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๗.

^{๒๕} ดิสุสทศตเถร, อภิธัมมัตถภาวนี นาม อภิธัมมัตถสังคหฎีกา, (บาลี), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๗.

^{๒๖} พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน ป.ธ.๕), ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ ชื่อ อภิธัมมัตถ-วิภาวินีแปล, (กรุงเทพมหานคร : ม.ป.พ., ๒๕๔๘), หน้า ๒๗๗.

^{๒๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสนศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๔๘๗.

๒.๑.๔ ความหมายภาวนาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

ภาวนา^{๒๔} หมายถึง การทำจิตใจให้สงบ ด้วยการฝึกฝนอบรมจิตไปตามแบบที่ท่านกำหนดไว้ ซึ่งเรียกชื่อไปต่างๆ เช่น การบำเพ็ญกรรมฐาน การทำสมาธิ การเจริญภาวนา แบ่งไว้ ๒ แบบใหญ่ๆ คือ

๑. สมถภาวนา การอบรมใจให้สงบ เรียกว่า จิตตภาวนา ก็ได้
 ๒. วิปัสสนาภาวนา การอบรมปัญญาให้เกิดขึ้น เรียกว่า ปัญญาภาวนา ก็ได้
- อีกอย่างหนึ่ง ภาวนา^{๒๕} หมายถึง การเจริญวิปัสสนา มี ๔ อย่าง คือ
๑. การเจริญวิปัสสนามีสมณานำหน้า
 ๒. การเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า
 ๓. การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป
 ๔. การเจริญขณะถูกอุทัจจนิวัตรธรรมครอบงำ

ภาวนา ศัพท์ มีวิเคราะห์ว่า ภาเวตีติ ภาวนา ธรรมชาติที่ยังกุศลให้มีขึ้น^{๒๖} หรือ วิเคราะห์ว่า ภาวนา ภาวนา การเจริญ ชื่อว่า ภาวนา

วิปัสสนาภาวนา การเจริญเพื่อให้เห็นเป็นพิเศษ

๒.๑.๕ ความหมายวิปัสสนาภาวนาโดยศัพท์ (สัทนัย)

วิปัสสนาภาวนา ศัพท์เดิมเป็นศัพท์ภาษาไทย มาจากภาษาบาลีว่า วิปัสสนาภาวนา แยกศัพท์เป็น วิ+ปัสสนา+ภาวนา รวมเข้าด้วยกันเป็น วิปัสสนาภาวนา

๒.๑.๖ ความหมายวิปัสสนาภาวนาโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง ในบาลีที่ท่านเรียกว่า ภาเวตัพพรหม และวิชชาภาคิยธรรม ในคัมภีร์สมัยหลัง บางทีเรียกว่ากรรมฐาน คืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งงานเจริญภาวนา หรือที่ตั้งแห่งงานทำความเพียรฝึกอบรมจิต วิธีฝึกอบรมจิต^{๒๗}

^{๒๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งเชียงใหม่ ๒๕๔๘), หน้า ๗๒๓.

^{๒๕} คูรายละเอียดยุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑๓/๑.

^{๒๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, ๒๕๕๐, หน้า ๔๘๗.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : เอส อาร์ ฟรินติ้ง แมส โปรดักส์. โรงพิมพ์แห่งเชียงใหม่, ๒๕๔๘), หน้า ๗๐.

วิปัสสนาภาวนา มีวิเคราะห์ว่า วิปัสสนาย ภาวนาติ วิปัสสนาภาวนา แปลว่า การเจริญซึ่งวิปัสสนา เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า วิปัสสนาภาวนา เป็นทศยาตปฺปริสสมาส หักฉฺฐฐีวิกัตตินาม เป็นกัมมะ ลงในอรรถทศยาตวิกัตติ แปลว่า ซึ่ง

๒.๒ หลักการเจริญวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งสติ^{๑๒} เป็นหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างพิสดาร แก่พระภิกษุเป็นจำนวนมาก ณ นิคมของชาวกุรุ ชื่อกัมมาสธัมมะ แคว้นกุรุ ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๑๓} มีใจความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโศกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ” เป็นอาทิ ได้แก่

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย
๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา
๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต
๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม

๒.๒.๑ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ได้แก่ กายตนเอง และกายของคนอื่น ที่มีอยู่ในปัจจุบัน ตลอดถึงกายในอดีต อนาคตได้ทั้งนั้น แต่ในที่นี้หมายเอากายในปัจจุบันเท่านั้น ให้พิจารณากายเพื่อให้เห็นแจ้งสภาวะธรรมที่มีอยู่จริงไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น สภาวะธรรมนั้น คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา สภาวะธรรมเหล่านี้มีอยู่ในกายนี้ตามความเป็นจริง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่เข้าไปสัมผัสได้ด้วยตนเองเท่านั้นจึงจะเห็นจริงได้ ส่วนผู้ที่รู้เพียงฟังมาก็ดี คิดเอาเองก็ดี ถามคนอื่นมาก็ดี หรือเขียนบันทึกไว้ก็ดีเหล่านี้ไม่เชื่อว่าเห็นจริง

กายนี้^{๑๔} เรียกอีกอย่างหนึ่ง ว่า รูป พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในที่หลายแห่ง ให้พิจารณาจากรูปนี้ให้เห็นตามความเป็นจริงว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รูปนี้ไม่ใช่ของเรา หรือไม่ได้เป็นของคนใดคนหนึ่งอย่างที่พระองค์ตรัสว่า

^{๑๒} สติปัฏฐาน วิเคราะห์ว่า สติยา ปฏฺฐาน = สติปัฏฐาน. แปลว่า ที่ตั้งแห่งสติ.

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑.

^{๑๔} กาย แปลว่า กาย ร่างกาย ตน หมู่ กอง คณะ ครอบงำ, ครอบงำละเอียดยกใน พระธรรมกถึกวิงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๘, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ลิ้มเซียง, ๒๕๕๐), หน้า ๑๖๒.

“ภิกษุทั้งหลาย.. รูปไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละรูปนั้น รูปนั้นซึ่งเธอทั้งหลายละได้แล้ว จักมีเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขสิ้นกาลนาน” เป็นอาทิ^{๓๕}

การเจริญวิปัสสนากายาภาพิจารณากาย มีหลายวิธี เช่น พิจารณากายขณะยืน เดิน นั่ง นอน เรียกว่า อริยาบถใหญ่ พิจารณาขณะทำ พุค คิด เหลียวแล ดู ตื่น นิ่ง เป็นต้น เรียกว่า อริยาบถย่อย ทั้งหมดนี้เรียกว่า พิจารณาทางกายภาพ^{๓๖}

๒.๒.๒ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา หรือความรู้สึก ได้แก่ ความรู้สึกสุขบ้าง เรียกว่า สุขเวทนา ความรู้สึกทุกข์บ้าง เรียกว่า ทุกขเวทนา ความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข เรียกว่า อทุกขมสุขเวทนา

พิจารณาเวทนาให้เห็นเป็นวิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาที่เห็นแจ้งในลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น ดังพระพุทธพจน์นี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย.. เวทนาไม่เที่ยง” เป็นอาทิ^{๓๗}

หรือว่า มีความสุข ก็ให้รู้ว่า มีความสุข มีความทุกข์ ก็ให้รู้ว่า มีความทุกข์ มีความไม่ทุกข์ไม่สุข ก็ให้รู้ว่า มีความไม่ทุกข์ไม่สุข คือ รู้เท่าทันความรู้สึกนั้นๆ ในขณะนั้นที่กำลังเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน รู้ว่าความรู้สึกเปลี่ยนแปลงอย่างไร เกิดดับอย่างไร ในตอนไหน อย่างไร เจ็บ ปวด เหน็บ ซา เกิดขึ้นให้กำหนด^{๓๘} เมื่อผู้เจริญวิปัสสนากายาภาเข้าไปสัมผัสด้วยตนเอง เห็นความรู้สึกในขณะนั้นตามสภาพความเป็นจริง นี้เรียกว่า เห็นเวทนา ในเวทนาทั้งหลาย

๒.๒.๓ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ได้แก่ จิตของตนเอง จิตของผู้อื่น แต่ในที่นี้ประสงค์เอาจิตของตนเอง พิจารณาให้เห็นสภาพความเป็นจริงของจิตในขณะนั้นว่าเป็นอย่างไร จิตมีระคะ มีโทสะ หรือมีโมหะ ก็หรือว่า จิตหดหู่ จิตฟุ้งซ่าน จิตรำคาญ เป็นต้น ให้กำหนดรู้เท่าทันตามความเป็นจริง นี้เรียกว่า พิจารณาเห็นจิตในจิต

๒.๒.๔ ัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ได้แก่ ธรรมที่ดี ไม่ดีเกิดขึ้นในจิต จิตมีอะไรมาข้อมให้เศร้าหมอง หรือขุ่นมัว หรือ ข้อมให้หลงไหลไปต่างๆ นานา เช่น เครื่องกั้นจิตไม่ให้จิตได้ทำความดีได้ มีความพอใจในกามารมณ์ เรียกว่า กามฉันทนิวรณ์เป็นต้น ให้กำหนดรู้ตามความเป็นจริง

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๓/๒๖๔.

^{๓๖} กายภาพ แปลว่า ความเป็นแห่งกาย, ภาวะแห่งกาย. วิเคราะห์ว่า กายสุส ภาโว = กายภาโว. แปลง ว ที่ กายภาว ศัพท์ เป็น พ สำเร็จรูปเป็น กายภาพ.

^{๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๘๔.

^{๓๘} สยาดอกัททันตวิโรจนะ, (มหาคันถาจากบัณชิต-กัมมัฏฐานาจริยะ), วิธีเจริญภาสติปัฏฐาน เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เอ็มจี, ๒๕๕๓), หน้า ๗๖.

ตารางที่ ๑ แสดงสติปัฏฐาน ๔^{๓๕}

<p>๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย (มี ๖ หมวด)</p>	<p>๑. อานาปานบรรพ หมวดลมหายใจเข้าออก ๒. อิริยาบถบรรพ หมวดอิริยาบถ ๓. สัมผัสสัญญาบรรพ หมวดความรู้ตัว ๔. ปฏิภูมมนสิการบรรพ หมวดมนสิการสิ่ง ปฏิบัติ ๕. ธาตุบรรพ หมวดธาตุ ๑๘ ๖. นวสีวธิกายบรรพ หมวดป่าช้า ๙ ชนิด</p>
<p>๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา (มี ๕ อย่าง)</p>	<p>๑. สุข ๒. ทุกข์ ๓. ไม่ทุกข์ไม่สุข ๔. สุขประกอบด้วยอามิส ๕. สุขไม่ประกอบด้วยอามิส ๖. ทุกข์ประกอบด้วยอามิส ๗. ทุกข์ไม่ประกอบด้วยอามิส ๘. ไม่ทุกข์ไม่สุขประกอบด้วยอามิส ๙. ไม่ทุกข์ไม่สุขไม่ประกอบด้วยอามิส</p>
<p>๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต (มี ๑๖ อย่าง)</p>	<p>๑. จิตมีราคะ ๒. จิตปราศจากราคะ ๓. จิตมีโทสะ ๔. จิตปราศจากโทสะ ๕. จิตมีโมหะ ๖. จิตปราศจากโมหะ ๗. จิตหดหู่ ๘. จิตฟุ้งซ่าน ๙. จิตเป็นมหัคคตะ ๑๐. จิตไม่เป็นมหัคคตะ ๑๑. จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ๑๒. จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ๑๓. จิตตั้งมั่น ๑๔. จิตไม่ตั้งมั่น ๑๕. จิตหลุดพ้น ๑๖. จิตไม่หลุดพ้น</p>
<p>๔. ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม (มี ๕ หมวด)</p>	<p>๑. นิเวศบรรพ หมวดนิเวศ ๕ ๒. ชันธบรรพ หมวดชันธ ๕ ๓. อายุคณะบรรพ หมวดอายุคณะ ๑๒ ๔. โพชฌังคบรรพ หมวดโพชฌงค์ ๗ ๕. สัจจบรรพ หมวด(อริย)สัจจะ ๔</p>

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒/๓๐๑, พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน, พระคันธสาราภิวังศ์ แปล, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน การพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑ - ๔๑๘.

ตามตารางแห่งสติปัฏฐาน ๔ นี้ อารมณ์แห่งการเจริญวิปัสสนากาวนา จะมีทั้งอารมณ์สมถกาวนา และวิปัสสนากาวนา ในที่นี้ผู้วิจัยยกมาให้เห็นเด่นชัดมากขึ้นเท่านั้น

การกำหนดธรรมอื่นๆ เช่น กำหนดตนเอง ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือ วิญญาณ ให้เห็นชัดตามความเป็นจริง อีกทั้งกำหนด ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และอารมณ์ที่เกิดกับใจ นี้แหละเรียกว่า พิจารณาเห็นธรรม ในธรรมทั้งหลาย

ดังนั้น การเจริญวิปัสสนากาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นี้ เป็นเหมือนว่ามีอารมณ์มากมายให้กำหนด เมื่อก้าวโดยสั้นๆ ได้แก่ การเจริญวิปัสสนากาวนาเพื่อดู กาย เวทนา จิต และ ธรรม แต่เมื่อนำหลักสติปัฏฐาน ๔ มารวมเป็นอารมณ์ลงหมวดหมู่เดียวกันแล้ว จะเป็นดังนี้

ข้อที่ ๑ เป็นการพิจารณาคุณทางกายภาพ ได้แก่ภาวะ แห่งกาย

ข้อที่ ๒ ข้อที่ ๓ และข้อที่ ๔ เป็นการพิจารณารวมเข้าทางจิตภาพ ได้แก่ภาวะแห่งจิต นอกเหนือไปจากอารมณ์เหล่านี้แล้วไม่มีอะไร เป็นเพียงสภาวะธรรมเท่านั้น หรืออารมณ์ที่รู้จักกันในหมู่ของนักวิปัสสนากาวนา ได้แก่ รูปนามนั่นเอง เป็นอารมณ์สำหรับนำมาพิจารณาให้เกิดสติปัญญาในทางพระพุทธศาสนา

๒.๓ อารมณ์ของวิปัสสนา

อารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนากุมิ เมื่อย่อลงแล้วได้แก่ รูปนาม ผู้เจริญวิปัสสนากาวนามีอารมณ์เดียว คือ รูปนาม ตั้งแต่เกิดนามรูปปัจเจกญาณเป็นต้นไป แต่เมื่อบรรลุกัณฑ์ญาณเป็นต้นไป จนถึงอนุโลมญาณแล้ว จะรับรู้สภาวะดับไปของรูปนามเป็นหลัก ซึ่งเป็นขณิกสมาธิระดับสูงของวิปัสสนาญาณิก นอกจากนี้ เมื่อวิปัสสนาจิตมีกำลังแก่กล้าอย่างสูงสุดก็จะบรรลุพระนิพพาน ซึ่งเป็นสภาวะที่ดับรูปนามสังขารทั้งหมดในขณะบรรลุมรรคผล^{๕๐}

อนึ่ง วิปัสสนากุมิ หมายถึง อารมณ์ของการปฏิบัติวิปัสสนา ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ นั้น อารมณ์ที่เป็นพื้นฐานการกำหนดรู้มีอยู่ ๖ กุมิ คือ

๑. ชั้นที่ ๕
๒. อายุตนะ ๑๒
๓. ธาตุ ๑๘
๔. อินทรีย์ ๒๒

^{๕๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๕, M.A., Ph.D.), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ประชาราษฎร์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗.

๕. อริยสัจ ๔

๖. ปฏิจาสมุปบาท ๑๒

เมื่อย่อลงแล้วก็เหลือเพียงรูปกับนามเท่านั้น ภูมิทั้ง ๖ นี้ เนื่องด้วยการปฏิบัติ วิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่พระพุทธองค์แสดงไว้ โดยให้ผู้ปฏิบัติกำหนดพิจารณารูปนาม นี้ให้เห็นเป็นปรมัตตสัจจะ ความจริงที่ละเอียดอย่างยิ่ง มีอยู่ในรูปนาม มีเรื่องอุปมาด้วยน้ำตอหนึ่ง คือ

สมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่เมืองสาวัตถี ได้ตรัสเรื่องแม่น้ำไหลเชี่ยวจากยอดเขากับภิกษุทั้งหลาย ใจความว่า น้ำที่ไหลเชี่ยวพัดพา (หญ้า ใบไม้ เป็นต้น) ไปในภายใต้อ่าง ต้นหญ้า หรือต้นไม้เกิดที่ริมฝั่งทั้งสอง ต้นหญ้าหรือต้นไม้ก็ลู่ไปตามน้ำ หากบรุษถูกกระแสที่ไหลเชี่ยวพัดพาไปจับไว้ ต้นหญ้าหรือต้นไม้ก็จะหลุด บรุษนั้นพึงถึงความพินาศ ฉันท ไค รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หากบุคคลยึดถือโดยเป็นอัตตา ก็จะถึงความพินาศฉันทนั้น^{๔๑}

การที่ตรัสนี้ หมายถึงการตรัสถึงขั้น ๕ อันเป็นภูมิวิปัสสนาที่ผู้ปฏิบัติไม่ควรยึดถือ โดยเป็นอัตตา เพราะเมื่อยึดถือก็จะไม่สามารถรู้แจ้งโลก (คือ ขั้น ๕) นี้ได้

ในฉปัปภาณโกปมสูตร พระผู้มีพระภาคแสดงถึงความไม่สำรวมอายตนะภายใน ๖ เปรียบเหมือนสัตว์ ๖ ชนิด ทรงเปรียบเทียบไว้ดังนี้ คือ

ตา	เปรียบเหมือน	งู
หู	เปรียบเหมือน	จระเข้
จมูก	เปรียบเหมือน	นก
ลิ้น	เปรียบเหมือน	สุนัขบ้าน
กาย	เปรียบเหมือน	สุนัขจิ้งจอก
ใจ	เปรียบเหมือน	ลิง ^{๔๒}

ผู้ไม่สำรวมอายตนะภายใน ๖ ก็จะเปรียบเหมือนสัตว์ ๖ ชนิดเหล่านี้ มักตกไปตามอำนาจของตนเสมอ

การที่พระองค์ทรงตรัสอย่างนี้ ก็เพราะอายตนะ เป็นภูมิวิปัสสนา ที่ผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องนำมาประพฤติกปฏิบัติให้ถูกต้อง แล้วจึงจะได้รับผลตามสมควร

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ส.บ. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๕๓.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๘/๒๖๒/๒๔๗.

ตารางที่ ๒ แสดงวิปัสสนาภูมิ ๖

ขั้น ๕		อายตนะ ๑๒	ธาตุ ๑๘	อินทรีย์ ๒๒	ปฏิจสมุปบาท ๑๒	อริยสัจ ๔
รูปธรรม	รูปขั้น	จักขายตนะ กายายตนะ คันธายตนะ মানายตนะ โสตายตนะ รูปายตนะ รสายตนะ ชีวหายตนะ สัททายตนะ โผฏฐัพพายตนะ	จักขุธาตุ รูปธาตุ ฆานธาตุ โสตธาตุ คันธธาตุ ชีวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ สัทธาธาตุ โผฏฐัพพธาตุ	จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์		
นามธรรม	เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น	मानายตนะ	จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชีวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ มโนธาตุ	มโนินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ สมาธินทรีย์ สุขินทรีย์ อุpekขินทรีย์ ปัญญินทรีย์ สตินทรีย์ ทุกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ อนัญัตถัญญัต สามีดินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ วิริยินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวิณทรีย์	อวิชา สังขาร วิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ	สมุทยสัจจะ นิโรธสัจจะ มัคคสัจจะ
ทั้งรูป-นาม		ธัมมายตนะ	ธัมมธาตุ	ชีวิตินทรีย์	นามรูป สพายตนะ	ทุกขสัจจะ

จากการแสดงนี้ เพียงให้เห็นองค์ธรรมในวิปัสสนาภูมิ ๖ หรืออารมณ์วิปัสสนาเท่านั้น เพื่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา หรือสติปัฏฐาน ๔ เป็นไปด้วยดี

๒.๔ องค์ประกอบในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้แจ้งพระนิพพานนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่เป็นองค์ประกอบทำความเพียรหลายอย่าง หลายประเภท ในหลายสถานที่ จึงขอนำมาแสดงไว้ในที่นี้พอเป็นตัวอย่าง

ในเรื่องสังขวิหาริกของพระสารีบุตรเถระ พระองค์ตรัสกับภิกษุสังขวิหาริกพระสารีบุตรนั้นว่า

“เธอจงตัดความรักของตน เหมือนตัดดอกบัวที่เกิดในสารทกาล
จงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น เพราะพระสุคตเจ้าแสดงนิพพานไว้แล้ว”^{๔๓}

คำว่า ทางสันติ หมายถึง พระนิพพาน พระองค์ตรัสให้ตัดความรักในขันธ ๕ ลงเสียเพราะความรักความห่วงใยตนเป็นเครื่องเน้นซ้ำ หากตัดไม่ขาดก็จะไม่อาจเข้าถึงทางแห่งสันติ

“ในเรื่องของปฏาจาราเถรี พระองค์ตรัสแก่นางมีใจความว่า
บุคคลเมื่อถึงคราวจะตาย บุตรทั้งหลายก็ต้านทานไว้ไม่ได้
บิดาก็ต้านทานไว้ไม่ได้ พวกพ้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้
แม้ญาติพี่น้องก็ต้านทานไว้ไม่ได้ บัณฑิตผู้สำรวมในศีล
รู้ความจริงนี้แล้ว พึงรีบเร่งชำระทางอันจะนำไปสู่นิพพาน”^{๔๔}

ในที่นี้ ศีล เป็นองค์ธรรมในการชำระกาย วาจาให้หมดจด กระทั่งการสำรวมระมัดระวังทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อันเป็นศีลที่ละเอียดสำหรับผู้ปฏิบัติขาดศีลเป็นเบื้องต้นแล้ว ชำระทางให้ถึงพระนิพพานไม่ได้

ในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ องค์ธรรมที่มีอยู่ในตัว คือ อาตาปี สัมปชาโน สติมา ก็เป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่ง เพราะมีอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ ทั้ง ๔ ฐาน

ในการปรับอินทรีย์นั้น หรือนำอินทรีย์มาใช้ อินทรีย์ ๕ ก็เป็นคุณเครื่องสำคัญให้บรรลุมรรค ผลโดยลำดับ

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ

^{๔๓} จุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๑/๒๘๕.

^{๔๔} จุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๒/๒๘๘-๒๘๙.

๑. สัทธินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา
๒. วิริยอินทรีย์ อินทรีย์คือวิริยะ
๓. สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ
๔. สมาธินทรีย์ อินทรีย์คือสมาธิ
๕. ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา

“เมื่อใด อริยสาวกผู้ชดคุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นอริยสาวกนี้เรียกว่า เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๔๕}

และในที่อื่นการปรับอินทรีย์ ๕ ให้เสมอกันนั้นก็จะทำให้การปฏิบัติของผู้้นั้นดำเนินไปได้เร็ว และได้รับผลจริงๆ เช่น อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ที่ผู้บำเพ็ญกัมมัญฐานต้องปรับให้เสมอกัน กล่าวคือ

๑. ปรับศรัทธากับปัญญาให้เสมอกัน เพราะถ้าศรัทธามากกว่าปัญญา บุคคลก็จะเลื่อมใสจนเกินไป หรือเลื่อมใสในเหตุที่ไม่น่าเลื่อมใส ถ้าปัญญามากกว่าศรัทธา บุคคลก็จะหนักไปข้างอวดดีเป็นเหมือนโรคคือยารักษาให้หายยาก ถ้าธรรมทั้งสอง เสมอกัน บุคคลจะเลื่อมใสในเหตุที่น่าเลื่อมใส

๒. ปรับสมาธิกับวิริยะให้เสมอกัน เพราะถ้าสมาธิมากกว่า วิริยะ ความเกียจคร้านจะครอบงำ เนื่องจากสมาธิเป็นฝ่ายเดียวกันกับความเกียจคร้าน ถ้าวิริยะมากกว่า สมาธิ ความฟุ้งซ่านจะครอบงำ เนื่องจากวิริยะเป็นฝ่ายเดียวกันกับความฟุ้งซ่าน ดังนั้น สมาธิที่ประกอบควบคู่กับวิริยะ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความเกียจคร้าน วิริยะที่ประกอบควบคู่กับสมาธิ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความฟุ้งซ่าน

แต่สำหรับ สติ นั้น ผู้บำเพ็ญกัมมัญฐานควรบำเพ็ญให้มีพลังทุกที่ทุกเวลา คุณเกลือจำต้องมีในกับข้าวทุกอย่าง คุณอำมาตย์ผู้ชำนาญการ จำต้องปรารภนาในราชการทุกอย่าง^{๔๖}

๒.๕ อานิสงส์การเจริญวิปัสสนาภาวนา^{๔๗}

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ตรัสถึงบุคคลผู้เจริญสติปัญญา ๔ (วิปัสสนาภาวนา) ตลอด ๗ ปี พึงหวังได้ผลอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๒ อย่างนี้คือ

^{๔๕} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๔/๒๘๓/๔๓๒.

^{๔๖} คุรยละเอียดใน วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๒/๑๐๘.

^{๔๗} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๕.

๑. พระอรหัตผลในปัจจุบัน

๒. พระอนาคามี (หากยังมีอุปาทานเหลืออยู่)

และยังตรัสไปอีกว่า ๗ ปีก็ตามที่ หากเจริญสติปัฏฐาน ๔ ตั้งแต่ ๖ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี หรือ ๗ เดือนลดหลั่นลงมาถึง ๑ เดือน กระทั่ง ๗ วันก็ตาม บุคคลนั้น ย่อมได้ผลหรืออานิสงส์ตามที่กล่าวไว้ข้างต้นนี้^{๔๘}

มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ พระผู้มีพระภาคตรัสกับโพธิราชกุมารได้ใจความว่า ไม่ต้องถึง ๗ วัน กระทั่ง ๑ วัน หรือไม่ต้องถึง ๑ วัน ๑ กีน แต่ถ้าได้รับคำสั่งสอนจากตถาคต แสดงในเวลาเย็น ก็จักบรรลุคุณวิเศษในเวลาเช้า หรือรับคำสั่งสอนในเวลาเช้า ก็จักบรรลุคุณวิเศษในเวลาเย็น^{๔๙}

ในที่อื่นการเจริญสติปัฏฐานมีอานิสงส์ คือ^{๕๐}

๑. ละความเกี่ยวข้องกับด้วยหมู่คณะได้
๒. เป็นทางสายเดียว ของบุคคลผู้เดียวทำให้เกิดขึ้นได้
๓. เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียว คือพระพุทธศาสนา
๔. มีจุดมุ่งหมายเดียวคือบรรลุพระนิพพาน

ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค^{๕๑} พระผู้มีพระภาคตรัสถึงการเจริญสติปัฏฐานไว้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พึงกำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้” เป็นอาทิ

อีกประการหนึ่ง การเจริญวิปัสสนากาวานานัน ย่อมได้รับอานิสงส์อย่างนี้ คือ^{๕๒}

๑. มีความหมดจด (ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา)
๒. ก้าวล่วงความโสกะและปริเทวะ
๓. ดับทุกข์ทางกายและทางใจได้
๔. บรรลุญาชธรรม

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๕/๔๑๔, พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๑, พระคันธสาราภิงส์ แปล, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซนเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๓๑๔-๓๑๕.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓๓/๕๘๕.

^{๕๑} ที.ม. (ไทย) ๑๔/๔๐๖/๒๖๓.

^{๕๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๓/๓๐๑.

๕. ทำให้แจ้งพระนิพพานได้

อนึ่ง การเจริญวิปัสสนากาวนา หรือปัญญากาวนา^{๕๓} (คือการทำวิปัสสนามรรค ปัญญาให้เกิด)นี้ มีอานิสงส์หลายร้อยอย่าง การที่จะประกาศอานิสงส์โดยพิสดารแม้ใช้เวลา ยาวนานมิทำได้ง่าย แต่พึงทราบอานิสงส์โดยสังเขปดังนี้

๑. นานากิเลสวิทุรฺสนํ ทำลายกิเลสต่างๆ ได้
๒. อริยผลฐานุภานํ ได้เสวยรสของพระอริยผล
๓. นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมคฺคตา สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้
๔. อาหุเนยฺยภาวาทิสัทฺธิ สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง ผู้เจริญวิปัสสนากาวนาโดยมีสมถกาวนาเป็นบาท^{๕๔} ย่อมได้อานิสงส์ โดยสังเขปต่อไปนี้

๑. มีธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุข ในภพทันตาเห็นในวินัยของพระอริยะ
๒. มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์
๓. มีอภิญญา ๖ เป็นอานิสงส์
๔. ได้เป็นสหાયพวกพรหมปาริสาชชาเป็นต้น หรือได้เข้าถึงสวรรค์ ๖ ชั้น
๕. ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้นได้
๖. ได้เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ^{๕๕}

ประการอื่นอีก ผู้เจริญวิปัสสนากาวนา ย่อมได้สัมพัทวิปัสสนาญาณ ๑๖ เริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นไป กระทั่งมีปัจจุเวกขณญาณเป็นปริโยสาน และความหมจดจ่ ก็ปรากฏตามลำดับญาณ

^{๕๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ผู้แปล, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชาราษฎร์ปริ้นท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑๔๘.

^{๕๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๑๒.

^{๕๕} เจโตวิมุตติ หมายถึง สมานที่สัมปยุตด้วยอรหัตผล ที่ชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะพ้นจากราคะที่เป็นปฏิปกษธรรมโดยตรง แต่มิได้หมายความว่า จะระงับบาปธรรมอื่นไม่ได้ ได้แก่ ความหลุดพ้นด้วยมีสมถกาวนาเป็นพื้นฐาน, ปัญญาวิมุตติ หมายถึง ปัญญาที่สทกด้วยอรหัตผลนั้น ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจาก อวิชชา ที่เป็นปฏิปกษธรรมโดยตรง แต่มิได้หมายความว่า จะระงับบาปธรรมอื่นไม่ได้ ในที่นี้หมายถึง ความหลุดพ้นด้วยมีวิปัสสนากาวนาเป็นพื้นฐาน, วิมุตติทั้ง ๒ นี้อาจจะเจริญมาแล้วได้ทั้ง ๒ อย่าง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุกโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมามากจนได้สมาบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ชื่อว่าหลุดพ้น ๒ ส่วน คือ ๑) หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมาบัติ (วิกขัมภณะ) ๒) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (สมุจเฉตะ).

ตารางที่ ๓ แสดงญาณ ๑๖^{๕๖} กับวิสุทธิ ๗ และปริยญา ๓

ญาณ ๑๖	วิสุทธิ ๗	ภูมิหรืออารมณ	ปริยญา ๓
	ศีลวิสุทธิ		
	จิตตวิสุทธิ		
๑.นามรูปปริจเฉทญาณ	ทิฐฐิวิสุทธิ	มีรูปนามเป็นอารมณ	ญาตปริยญา
๒.ปัจจยปริคคหญาณ	กังขาวิตรณวิสุทธิ		
๓.สัมมสนญาณ	มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ		
๔.อุท্থัพพญาณ	ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	มีไตรลักษณ์ในรูปนามเป็นอารมณ	ตีสณปริยญา
๕.กังคญาณ			ปหานปริยญา
๖.ภยญาณ			
๗.อาทีนวญาณ			
๘.นิพพิทาญาณ			
๙.มุลยจิตุกัมมตญาณ			
๑๐.ปฏิสังขญาณ			
๑๑.สังขารุเปกขญาณ			
๑๒.อนุโลมญาณ			
๑๓.โคตรญาณ			
๑๔.มัคคญาณ	มีนิพพานเป็นอารมณ (มรรค/ผล)		
๑๕.ผลญาณ			
๑๖.ปัจจเวกขณญาณ			

จากตารางแสดงญาณ ๑๖ นั้น จะเห็นได้ว่า การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามลำดับญาณ ๑๖ ก็จะทำให้มีความหมจดเป็นลำดับขึ้นไปจนถึง ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมจดแห่งการเป็นด้วยปัญญา) ในขณะที่เจริญนั้น ปริยญา ๓ เป็นไปลำดับขึ้นเช่นกัน (ทำหน้าที่) คือตั้งแต่รู้ขั้น รู้จัก อันไหนเป็นนาม อันไหนเป็นรูปเป็นต้น กระทั่งรู้พิจารณา และรู้ละได้เด็ดขาด

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), วิปัสสนาญ เล่ม ๒, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซนเตอร์ จำกัด, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า ๗๖.

ในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หรือ การเจริญวิปัสสนาภาวนา ย่อมบรรลุมรรคผลและนิพพาน เป็นพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง สามารถระงับความเศร้าโศกและความคร่ำครวญดับทุกข์ทางกายและโทมนัสทางใจในภพนี้ เมื่อได้ปรินิพพานแล้วก็ไม่กลับมาเวียนเกิดเวียนตายในภพใหม่ได้รับทุกข์และโทมนัสอีก ท่านผู้บรรลุญาณ ๔ คือ โสคาปัตติมรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ พร้อมทั้งรู้แจ้งพระนิพพานอันเป็นสภาพดับทุกข์ทั้งปวง

หากผู้ปฏิบัติจะไม่ได้รับผลขั้นต่ำ หรือขั้นสูง ก็ชั้นโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์เป็นลำดับก็ตาม แต่การดำเนินชีวิตประจำวันก็อาจทำให้ผู้ปฏิบัตินั้น ได้รับความสุขกาย สุขใจตามกำลังศรัทธา ตามกำลังสติปัญญา โดยสมควรแก่อุปนิสัยของตนๆ เป็นอย่างดี

บทที่ ๓

หลักการปฏิบัติสมุปบาท และ ชั้น ๕

การศึกษาในบทนี้ เป็นการศึกษาหลักการปฏิบัติสมุปบาท และ ชั้น ๕ อันเป็นภูมิวิปัสสนาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา เอกสาร ตำรา และงานวิจัยอื่นๆ โดยผู้ศึกษากำหนดประเด็นในการศึกษาดังต่อไปนี้

๑. ความหมายปฏิบัติสมุปบาท
๒. หลักการปฏิบัติสมุปบาท ๑๒ ประการ
๓. วิธีกำหนดปฏิบัติสมุปบาท
๔. ชั้น ๕ ประการ
๕. วิธีกำหนดชั้น ๕

๓.๑ ความหมายปฏิบัติสมุปบาท

๓.๑.๑ ความหมายโดยศัพท์ (ศัพท์นัย) ปฏิบัติสมุปบาท เป็นศัพท์ภาษาไทย มาจากภาษาบาลีว่า ปฏิบัติสมุปบาท แยกศัพท์เป็น ปฏิบัติ + สัม + อุปปาท^{๕๓}ปฏิบัติ แปลว่า อาศัย สัม แปลว่า พร้อม และอุปปาท แปลว่า ความเกิดขึ้น

มีวิเคราะห์ว่า อณุมณณปฏิบัติ สมุปบุชชตีติ ปฏิบัติสมุปปาโท แปลว่า ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น หรือวิเคราะห์ว่า ปฏิบัติ สมุปบุชชตีติ ผลิ เอตสุมมาติ ปฏิบัติสมุปปาโท ธรรมเป็นแดนอาศัยกันและกันเกิดขึ้นแห่งผล^{๕๔} (ปฏิบัติ + สัม + บทหน้า ปทธาตุ ในความหมายว่าไป ณ ปัจจัย แปลงนิคคหิตเป็น ม ทิมะ อ เป็น อา สำเร็จรูปเป็น ปฏิบัติสมุปปาโท)

อีกอย่างหนึ่ง มีวิเคราะห์ว่า ปจฺจยกาโร หิ อิมิ ปฏิบัติ สหิตเต ชมฺเม อุปปาทเตตีติ ปฏิบัติสมุปปาโทติ วุจฺจติ^{๕๕} แปลว่า จริงอยู่ ปจฺจยกาโร เรียกว่า ปฏิบัติสมุปบาท เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังธรรมทั้งหลายที่อาศัยปัจจยการนี้เกิดขึ้น

^{๕๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี่ยมเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๘๔.

^{๕๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๓๘๔.

^{๕๕} วินย.ฎีกา. (บาลี) ๓/๓.

๓.๑.๒ ความหมายโดยเนื้อความ (อรรถนัย) ปฏิจสมุปปาท หมายถึง สิ่งที่อาศัยกัน และกันเกิดขึ้น คือ สิ่งนี้เกิดขึ้นก็มีสิ่งนี้ตามมา หรือเมื่อสิ่งนี้ดับไปสิ่งนี้ก็ดับไป เกี่ยวโยงกันไป เหมือนลูกโซ่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจยาการ แปลว่า อาการที่เป็นปัจจัยแก่กันมี ๑๒ ประการ มีอริขชาเป็นต้น ทั้งฝ่ายเกิด ทั้งฝ่ายดับ^{๖๐}

ปฏิจสมุปปาทนี้ เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรู้แล้วเมื่อวันเพ็ญวิสาขบูชา และได้মনสิการพร้อมทั้งเสวยวิมุตติสุขที่ควงแห่งต้นโพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอุรุเวลา เป็นเวลา ๗ วัน^{๖๑}

ปฏิจสมุปปาท เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจยตา แปลว่า ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย ความเป็นปัจจัยแห่งสิ่งนี้^{๖๒}

ปฏิจสมุปปาท หมายถึง ธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เป็นกระบวนการของ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นมีอยู่อย่างนั้น คือเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนั้นจึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ^{๖๓}

คัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรคกล่าวว่า สภาวะที่เห็นได้ยาก คือ อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจสมุปปาท กล่าวคือ ความที่สิ่งนี้อาศัยสิ่งนี้เกิดขึ้น เป็นสภาวะธรรมอันเป็นปัจจัยแก่ชราและ มรณะเป็นต้น เป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ เป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น แม้ว่าพระตถาคตจะ เสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม เช่น ชรามรณะมี เพราะชาติเป็นปัจจัยเป็นต้น^{๖๔}

คัมภีร์พระอภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา ได้ให้ความหมายว่า ภาวะปัจจัยนั้นๆ อาศัยธรรมที่ เกิดจากปัจจัยนั้น แล้วจึงเป็นปัจจัยนั้น ชื่อว่า ปฏิจสมุปปาท เพราะอรรถว่า เป็นแดนที่ผล ทั้งหลาย ต่างก็อาศัยพึ่งพิงเสมอกัน ซึ่งความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น^{๖๕}

คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ได้ให้ความหมายว่า ธรรมที่เกิดเป็นปัจจัยทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิจสมุปปาท ธรรมที่เกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้นๆ ชื่อว่า ปฏิจสมุปปินธรรม หรือเรียกอีก

^{๖๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธ ศาสน์ ชุด คำวัด, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งเชียงใหม่, ๒๕๔๘), หน้า ๔๕๔.

^{๖๑} คูรายละเอียดใน วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑/๑.

^{๖๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธ ศาสน์ ชุด คำวัด, หน้า ๑๓๗๓, คูรายละเอียดใน จ.ม. (ไทย) ๒๔/๕๒๕/๑๘๖.

^{๖๓} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘.

^{๖๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖, ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘, ส.น.อ. (บาลี) ๒/๒๐/๔๖-๔๗.

^{๖๕} วิภาวินี. (ไทย) หน้า ๓๕๖. และ (บาลี) หน้า ๒๓๑.

อย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจยตา แปลว่า ความที่สิ่งนี้ เป็นปัจจัยของสิ่งนี้^{๖๖}

ปฏิจสุมุปบาท มีคำไวพจน์หลายอย่างเช่น ตถตา ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น อวิตตตา ความไม่มีที่จะไม่มี เพราะปัจจัยอย่างนั้น อนัญญตตา ความไม่มีกรรมอื่น เพราะปัจจัยอื่น อิทัปปัจจยตา ความที่สิ่งนี้ เป็นปัจจัยของสิ่งนี้เป็นต้น^{๖๗}

ปฏิจสุมุปบาท มีลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน และปทัฐาน ดังนี้^{๖๘}

ชรามรณาทีนํ ฌมฺมานํ ปจฺจยตถฺกขโณ มีอุปการแห่งปัจจัยอุปบันนธรรมทั้งหลาย เช่น
ชรา มรณะ เป็นต้น เป็นลักษณะ

ทุกขานุพฺนุชฺชโรโส มีการทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดในวิภูฏสงสาร
เนื่องๆเป็นกิจ

กมฺมมคฺคปจฺจูปฺภูจฺจาโน เป็นทางเวียนว่ายในวิภูฏสงสารที่น่ากลัว หรือ
เป็นทางเดินที่ไม่ถูกต้อง คือคดเคี้ยวและเป็น
ทางที่ตรงกันข้ามกับทางไปพระนิพพานเป็น
อาการปรากฏ

อาสวปทฺฐจฺจาโน มีอาสวะเป็นเหตุใกล้

อนึ่ง ธรรมที่เป็นปัจจัยที่แสดงในปฏิจสุมุปบาทนั้น เป็นปรมัตถ์ล้วนๆ ไม่มีบัญญัติ
เข้าเจือปน ส่วนธรรมที่เป็นปัจจัยที่แสดงในปฏิฐานนั้น มีทั้งปรมัตถ์และบัญญัติ

ปัจจัยะ หรือปัจจัยนั้น หมายความว่า เป็นเหตุของผลที่เกี่ยวข้องด้วยเหตุนั้นๆ

ปัจจัยอุปบัน หมายความว่า เป็นผลที่เกิดขึ้นโดยอาศัยธรรมที่เป็นเหตุนั้นๆ

สรุปความว่า ปัจจัย ได้แก่ ธรรมที่เป็นเหตุ ปัจจัยอุปบัน ได้แก่ ธรรมที่เป็นผล^{๖๙}

๓.๒ หลักการปฏิจสุมุปบาท ๑๒ ประการ

หลักการปฏิจสุมุปบาท ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ โดยไม่ระบุเป็นหัวข้อธรรม
แต่มีปัจจัยธรรมที่มีความสัมพันธ์กันทั่วไป จัดเป็นวารได้ ๒ วาร คือ^{๗๐}

^{๖๖} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๒๒๓.

^{๖๗} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๒๒๔-๒๒๕.

^{๖๘} คูรายละเอียดใน พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์, (พระมหาประเสริฐ มนฺตเสวี ป.ธ.๘, พธ.บ., พธ.ม.), ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๘ เดือนในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท, (เอกสารการ สอน), (นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๘.

^{๖๙} สัทธัมมโชติกะ ฐมฺมาจริยะ, ปฏิจสุมุปบาททีปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโก, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔), หน้า ๗.

^{๗๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๕, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๗/๖๒-๖๓.

๑. สมุทวาร เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

๒. นิโรธวาร เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

หลักการปฏิบัติสมุปปบาท^{๑๑} ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ โดยระบุเป็นหัวข้อธรรมฝ่ายเกิด จัดเป็นสมุทวาร หรือโดยอนุโลมนัย มีดังนี้

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ความเศร้าโศก ปริเทวะ ความคร่ำ

ครวญ ทุกข์ ความทุกข์กาย โทมนัส ความทุกข์ใจ และอุปายาส ความคับแค้นใจ จึงมีความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

ปฏิบัติสมุปปบาท ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ โดยเป็นฝ่ายดับ นิโรธวาร หรือปฏิโลมนัย มีดังนี้

เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

^{๑๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๓.

เพราะภพดับ

ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ

ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส

และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

ปฏิจจนุปบาท ทั้งฝ่ายเกิดทั้งฝ่ายดับ เมื่อจัดเป็นองค์ธรรม มี ๑๒ ประการ^{๑๒} มีดังต่อไปนี้

๑. อวิชชา ตัดทได้ ๒ บท คือ อ + วิชชา อ แปลว่า ไม่ หรือ ตรงกันข้ามกับวิชชา แปลว่า รู้ หรือ ปัญญา เมื่อรวมกันเข้า แปลว่า ไม่รู้ หรือ ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ได้แก่ โมหเจตสิก ดังแสดงวจนัตถะว่า^{๑๓}

วิชชา ปฏิปกฺขาคิ = อวิชชา ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ฉะนั้นธรรมชาติ นั้น ชื่อว่า อวิชชา

หรือ วิชฺชมานเณ น ขวาเปตฺติติ = อวิชชา ธรรมชาติที่เป็นผู้ไม่ให้รู้ในปรมาตตธรรม มีขันธเป็นต้น ที่มีปรากฏโดยสภาวะ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชชา

หรือว่า วิทิตพฺพํ อวิทิตํ กโรตฺติติ = อวิชชา ธรรมชาติที่ไม่ให้ซึ่งธรรมที่ควรรู้มีอริยสัจ ๔ เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชชา^{๑๔}

อวิชชา^{๑๕} หมายถึง ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความดับแห่งทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์ นี้เรียกว่า อวิชชา (นัยแห่งพระสูตร)

อีกอย่างหนึ่ง อวิชชา^{๑๖} หมายถึง ความไม่รู้จักฐานะ ๘ กับทั้งเงื่อนไข (บุพพันตะ) เงื่อนปลาย (อปรัันตะ) ไม่รู้ทั้งเงื่อนไขทั้งเงื่อนปลาย (บุพพันตาปรัันตะ) ไม่รู้หลักอทิปปัจจยตา (กลุ่มเหตุ) ไม่รู้ปฏิจจนุปบัน (กลุ่มผล) อย่างนี้เรียกว่า อวิชชา (นัยแห่งพระอภิธรรม)

จริงอยู่ อวิชชานั้น^{๑๗} แม้จะเป็นธรรมไม่มีเงื่อนไข เงื่อนปลาย (เบื้องต้น เบื้องปลาย หรือจุดเริ่มต้น จุดปลายสุด) ไม่มีใครทราบก็ตาม แต่ก็ยังเป็นธรรมหมุนวน (เวียนว่าย) เกิดแต่ความโศกเป็นต้นได้ เพราะว่าคนผู้มีความโศกไม่ไปปราศจากอวิชชา จึงหมุนกลับไปหาอวิชชาตามเดิม

^{๑๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔-๘, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๖/๓-๕.

^{๑๓} สัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปฏิจจนุปบาทที่ปณี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕.

^{๑๔} สัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปฏิจจนุปบาทที่ปณี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท, หน้า ๑๕.

^{๑๕} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๒๕๖.

^{๑๖} วิสุทฺธิ. ๓/๑/๒๕๖.

^{๑๗} วิสุทฺธิ. ๓/๑/๓๕๖.

อวิชา มีลักษณะ รส ปิศาจฐาน และปัทฐาน ดังนี้^{๓๕}

อณาณลกขณา มีความไม่รู้เป็นลักษณะ หรือเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญาเป็นลักษณะ

สมุโฆนรธา มีความมึนตมเป็นกิจ

ฉาปนปจจุปฏจนา ปกปิดสภาวะที่มีอยู่ในอารมณ์เป็นอาการปรากฏ

อาสวปฏจนา มีอาสวะ ๓ เป็นเหตุใกล้ (เว้นตนเอง)

๑. สังขาร หมายความว่า ธรรมที่ปรุงแต่งให้ผลธรรมเกิดขึ้น ดังแสดงจกนัตถะว่า^{๓๖}

สังขตัง สังขโรนุติ อภิสังขโรนุติติ = สังขารา ธรรมเหล่าใด ย่อมปรุงแต่งสังขตธรรม
ที่เป็นผลโดยตรง ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า สังขาร ได้แก่ เจตนาในอกุศล และโลกียกุศล

สังขตัง กายวิมโนกมมัม อภิสังขโรนุติ เอเตหิติติ = สังขารา สัตว์ทั้งหลาย ย่อมปรุง
แต่ง กายกรรม วิกรรม มโนกรรม ที่เป็นสังขตธรรมโดยเจตนาเหล่านั้น ชื่อว่า สังขาร ได้แก่
เจตนาในอกุศล และโลกียกุศล

สังขาร หมายถึง สภาวะที่ปรุงแต่ง มี ๓ ประการ คือ

๑) กายสังขาร สภาวะที่ปรุงแต่งกาย

๒) วจิตสังขาร สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา

๓) จิตตสังขาร สภาวะที่ปรุงแต่งใจ

อีกประการหนึ่ง สังขาร คือ สภาวะที่ปรุงแต่ง ๓ คือ

๑. ปุญญาภิสังขาร สภาวะที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี

๒. อปุญญาภิสังขาร สภาวะที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว

๓. อาเนญยาภิสังขาร สภาวะที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว

สังขาร อันเป็นสภาพปรุงแต่งเหล่านี้ มีกายสังขารเป็นต้น หรือว่าปุญญาภิสังขาร
เป็นต้น การกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ การกระทำที่เป็นบุญ มิใช่บุญ และความมั่นคงไม่
หวั่นไหว มีอยู่หรือไม่อยู่ ก็เนื่องด้วยการปรุงแต่งไปในด้านใดด้านหนึ่งเท่านั้น

สังขาร มีลักษณะ รส ปิศาจฐาน และปัทฐาน ดังนี้^{๓๗}

อภิสังขรณลกขณา มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ

อายุหนรธา มีการพยายามให้ปฏิสนธิวิญญาณเกิด หรือพยายามให้ธรรมที่

^{๓๕} สัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปฏิจจสมุปปาตทีปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท,
(กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๕.

^{๓๖} สัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปฏิจจสมุปปาตทีปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท, หน้า ๔๑.

^{๓๗} สัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปฏิจจสมุปปาตทีปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท,
(กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔), หน้า ๔๔.

เป็นผลซึ่งได้แก่ รูป นาม ที่เป็นหมวดเป็นกองเกิดขึ้นเป็นกิจ
เจตนาปัจจุภูจนา เป็นธรรมชาติที่ชักนำกระตุ้น เป็นอาการปรากฏในปัญญาของ
บัณฑิต

อวิชาปทภูจนา มีวิชาเป็นเหตุไถ่

สังขารนั้น ลักษณะของมันคือปรุงแต่งอารมณ์ดีไม่ดี หรือเฉยๆ มีหน้าที่ก่อปฏิสนธิ
(ก่อการเกิด) ปรากฏโดยความจงใจ (เจตนา) มีวิชาเป็นบาทฐาน หรือมีนามรูปเป็นบาทฐาน
สมดังพระพุทธพจน์นี้ว่า

“เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี” ดังนี้เป็นอาทิ^{๕๐}

๓. วิญญาณ มี ๖ วจนัตถะ ดังนี้^{๕๑}

วิชานาตีติ = วิญาณัม ธรรมชาติโดยอ้อมรู้อารมณ์เป็นพิเศษ ฉะนั้นธรรมชาติ
นั้นจึงชื่อว่า วิญาณ ได้แก่ โลกียวิบาก ๓๒

วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ มี ๖ ประการ คือ

๑) จักขุวิญญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา
๒) โสตวิญญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู
๓) ฉานวิญญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก
๔) ชิวหาวิญญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น
๕) กายวิญญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย
๖) มโนวิญญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ

อนึ่ง วิญาณมีลักษณะรู้อารมณ์ มีหน้าที่คือเป็นหัวหน้าของนามรูป ปรากฏโดยการ
สืบต่อ (ปฏิสนธิ) มีสังขารเป็นบาทฐาน (มีสังขารเป็นปัจจัย)

วิญญาณ มีลักษณะ ๓ ประการ คือ ๑. ปรุงจิตฐาน และ ๒. ปฏิฐาน ดังนี้^{๕๒}

วิชานนลกขณัม มีการรู้อารมณ์เป็นพิเศษจากสัญญาและปัญญา เป็นลักษณะ

^{๕๐} พระอรธกถาอธิบายว่า ความจริงน่าจะใช้คำว่า เมื่อสังขารมี วิญาณจึงมี เมื่อวิชามี
สังขารจึงมี แต่การรู้แจ้งนี้ ไม่ต้องอาศัยความสืบต่อแห่งอวิชาและสังขารซึ่งเป็นอดีตภพ เพราะพระมหาบุรุษ
โพธิสัตว์ อยู่กับเหตุการณ์ปัจจุบัน, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๘/๓๓.

^{๕๑} สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (โต พรหมรังสี), ลักษณะกิจทุกแห่งปรมาตธรรม สำหรับประชาชน
ทั่วไป, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๔), หน้า ๔๒.

^{๕๒} สัทธัมมโชติกะ ธรรมจาริยะ, ปฏิจอสุมุปปาทปิณี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท,
(กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔), หน้า ๕๓.

บุพพัมภรตี เป็นประธานแก่เจตสิกและกัมมชรูป เป็นกิจ
 ปฏิสนธิปัจจุภูจฺจํ มีการติดต่อบรรยากาศเก่าและภาพใหม่ เป็นอาการปรากฏ
 สงฺขารปทฺถุจฺจํ มีสังขาร ๓ เป็นเหตุใกล้ หรือมีวัตถุ ๖ กับอารมณ์ ๖
 วตฺถุจฺจํ เป็นเหตุใกล้

๔. นามรูป^{๔๔} หมายถึง เวทนา ความเสวยอารมณ์ สัญญา ความจำได้หมายรู้ เจตนา ความจงใจ ผัสสะ ความกระทบ หรือสัมผัส มนสิการ ความกระทำไว้ในใจ นี้เรียกว่า นาม มีวจนัตถะดังนี้^{๔๕} อารมฺมเณ นมตฺติ = นาม ธรรมชาติโดยย่อมน้อมไปในอารมณ์ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า นาม ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ดวงที่ประกอบกับโลกียวิปากจิต ๓๒ มหาภูต ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔ นี้เรียกว่า รูป^{๔๖}

มีวจนัตถะดังนี้^{๔๗} สิตฺตุนหาทิวโรธิปัจจุเยหิ รูปฺปตฺติ = รูปปี ธรรมชาติโดยย่อคลายไป เพราะปัจจัยที่เป็นปฏิปักษ์มีความเย็น ความร้อน เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า รูป ได้แก่ กัมมชรูปและจิตตชรูป

นาม มีลักษณะ รส ปัจจุภูจฺจํ และปทฺถุจฺจํ ดังนี้

นมลกฺขณํ มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ

สมฺปโยครตี มีการประกอบกับวิญญาณ และประกอบกันเองโดยอาการที่เป็นเอกุปปาตตาเป็นต้น เป็นกิจ

อวินิพฺโกลปัจจุภูจฺจํ มีการไม่แยกกันกับจิตเป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

วิญญาณปทฺถุจฺจํ มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้

รูป มีลักษณะ รส ปัจจุภูจฺจํ และปทฺถุจฺจํ ดังนี้

รูปฺปนลกฺขณํ มีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ

วิกิรณรตี มีการแยกออกจากกันได้เป็นกิจ

อพฺยาคตปัจจุภูจฺจํ มีความเป็นอภัยกตธรรมหรือมีความไม่รู้อารมณ์เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

วิญญาณปทฺถุจฺจํ มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้

^{๔๔} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑/๗.

^{๔๕} สัทธัมมโชติกะ รัมมาจริยะ, ปฏิจจสมุปปาททีปนี หลักสูตรมัชฌิมอภิธรรมิกะโท, (กรุงเทพมหานคร : มุคฉิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔), หน้า ๕๔.

^{๔๖} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑/๗.

^{๔๗} สัทธัมมโชติกะ รัมมาจริยะ, ปฏิจจสมุปปาททีปนี หลักสูตรมัชฌิมอภิธรรมิกะโท, หน้า ๕๔.

๕. สพายตนะ มีวงนัตถะดังนี้ สัสารวณฺณํ นยตีติ = อายุตํ ธรรมชาติย่อมทรงไว้ซึ่ง
 วัฏฏสงสารที่ยืนยาว ฉะนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า อายุตนะ ได้แก่ อายุตนะ ๑๒

สพายตนะ มี ๖ ประการ คือ

๑) จักขวยตนะ	อายุตนะคือตา
๒) โสตายตนะ	อายุตนะคือหู
๓) ฆมานายตนะ	อายุตนะคือจมูก
๔) ชิวหายตนะ	อายุตนะคือลิ้น
๕) กายายตนะ	อายุตนะคือกาย
๖) มนายนตนะ	อายุตนะคือใจ

สพายตนะ มีลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

อายตนลกฺขณํ มีการกระทบ หรือมีการทำให้วัฏฏสงสารยืนยาว เป็น
 ลักษณะ

ทศสนาทิสํ มีการเห็นเป็นต้นเป็นกิจ

วตฺตฤทวารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ มีความเป็นวัตถุและทวารของปัจฉิมวิญญาณธาตุ
 มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ตามสมควร เป็นอาการ
 ปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

นามรูปปทฺฏฺฐานํ มีเจตสิก และกัมมชรูป เป็นเหตุใกล้

๖. ผัสสะ หมายถึง ความกระทบ มีวงนัตถะดังนี้ อารมฺมณํ ผุสตีติ = ผุสฺโส
 ธรรมชาติโดยย่อมกระทบซึ่งอารมณ์ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า ผัสสะ ได้แก่ ผัสสะเจตสิกที่ใน
 โลภียวิปากจิต ๓๒

ผัสสะ มี ๖ ประการ คือ

๑) จักขุสัมผัสผัสสะ	ความกระทบทางตา
๒) โสตสัมผัสผัสสะ	ความกระทบทางหู
๓) ฆมานสัมผัสผัสสะ	ความกระทบทางจมูก
๔) ชิวหาสัมผัสผัสสะ	ความกระทบทางลิ้น
๕) กายสัมผัสผัสสะ	ความกระทบทางกาย
๖) มโนสัมผัสผัสสะ	ความกระทบทางใจ

ผัสสะ มีลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

ผุสฺนลกฺขณํ มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ

สัมมฏฺฐนฺโรโส มีการทำให้จิตกับอารมณ์ติดต่อกันเป็นกิจ

สงฺคตฺปิฏฺจฺปิฏฺจฺจาโน มีการประชุมร่วมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์และวิญญาน
เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

สพฺยตฺนปทฺจฺจาโน มีอัมมัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุใกล้

๗. เวทนา มีวงนัตถะดังนี้ เวทยตฺติ = เวทนา ธรรมชาติโดยย่อเมเสวยอารมณ์ ฉะนั้น
ธรรมชาตินั้นชื่อว่า เวทนา

เวทนา มี ๖ ประการ คือ

๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา

๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู

๓) ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก

๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น

๕) กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย

๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ

เวทนา มีลักษณะ รส ปิจฺจฺปิฏฺฐาน และปทฺจฺฐาน ดังนี้

อนุภวนลกฺขณา มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ

วิสยรสมฺโกครสา มีการเสวยรสของอารมณ์เป็นกิจ

สุขทุกฺขปจฺจฺปิฏฺจฺจฺนา มีความสุขและความทุกข์ เป็นอาการปรากฏในปัญญา
ของบัณฑิตทั้งหลาย

ผสฺสฺสฺปทฺจฺจฺนา มีผัสสะเป็นเหตุใกล้

๘. ตัณหา หมายถึง ความทะยานอยาก มีวงนัตถะดังนี้ วัตฺตฺกามํ ปริตฺสฺสฺตฺติ ตณฺหา
ธรรมชาติโดยย่อเมติดใจในวัตถุตาม เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ตัณหา

ตัณหา มี ๖ ประการ คือ

๑) รูปรตัณหา ความทะยานอยากได้รูป

๒) สัททตัณหา ความทะยานอยากได้เสียง

๓) คันธตัณหา ความทะยานอยากได้กลิ่น

๔) รสตัณหา ความทะยานอยากได้รส

๕) โภญฺญัฏฺพตัณหา ความทะยานอยากได้โภญฺญัฏฺพะ

๖) ฐมฺมตัณหา ความทะยานอยากได้ธรรมารมณ์

อนึ่ง ที่ว่าตัณหา มี ๑๐๘ นั้น เพราะในรูปตัณหา มี ตัณหา ๓ รวมอยู่ด้วย ได้แก่
กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน จึงรวมเป็น ๑๘ เป็นไปทั้งในรูปเป็นต้น
ทั้งภายในทั้งรูปภายนอก จึงรวมเป็น ๓๖ ในอดีต ๓๖ ในอนาคต ๓๖ และปัจจุบัน ๓๖ จึงรวม

เป็น ๑๐๘ แต่เมื่อย่อก็เหลือเพียง ๖ มีรูปค้นหาเป็นต้น หรือเมื่อย่อลงอีก เหลือเพียง ๓ เท่านั้น
ได้แก่ กามค้นหาเป็นต้น

ค้นหา มีลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

เหตุลक्षण มีการเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ

อกิณนุทธนรธา มีความยินดีพอใจในอารมณ์ ภูมิ และ กพ เป็นกิจ

อดีตทวารปัจจุภูฏานา มีความไม่อึดในอารมณ์ต่างๆ ของจิต หรือบุคคล

เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

เวทนาปฏฐานา มีเวทนาเป็นเหตุใกล้

๕. อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่น มีวจนัตถะดังนี้ ภูสิ อาทิยนุติ อมฺฤจฺคาหิ คยฺหฺนุติ
= อุปาทานานิ ธรรมเหล่าใดถืออย่างแรงกล้า คือถือไว้ไม่ปล่อย ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อุปาทาน
อีกนัยหนึ่ง อุปาทิยนุติ = อุปาทานานิ ธรรมเหล่าใดเข้าไปยึดมั่น ฉะนั้น ธรรม
เหล่านั้น ชื่อว่า อุปาทาน ได้แก่ ค้นหา และทวิภูฏาที่มีกำลังมาก

อุปาทาน มี ๔ ประการ คือ

๑) กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม

๒) ทวิภูฏูปาทาน ความยึดมั่นในทวิภูฏ

๓) สิลัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต

๔) อตฺตวาทูปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา

ความยึดมั่นทั้ง ๔ นี้ เป็นความยึดมั่นคง แข็งแรง รุนแรงยิ่ง ตามลำดับของการเกิด
ความยึดมั่นตนเกิดก่อน ตามมาด้วยยึดมั่นทวิภูฏ แต่บัดนี้จึงแยกมาเป็นยึดมั่นศีลพรต และยึดมั่นกาม
ตามลำดับ แต่โดยการเกิดแท้จริงแล้วมีเพียงอย่างเดียว คือเกิดเพราะค้นหาเป็นปัจจัย ในคำว่า
ค้นหาปัจจัย อุปาทานัง เพราะค้นหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

แต่ลำดับการละนั้น ละทวิภูฏ ศีลพรต และละตัวตนได้ก่อน เพราะเป็นโทษอันโสคา
ปัตติมรรคพึงกำจัด ส่วนกามุปาทานนั้น เป็นโทษอันอรหัตตมรรคพึงกำจัด

โดยลำดับของการแสดง กามุปาทานเป็นต้น อตฺตวาทานเป็นที่สุด เพราะกามุปาทาน
ประกอบด้วยจิต ๘ ดวง นอกนั้นประกอบด้วยจิต ๔ ดวง ตัวอย่างเช่น คนพอใจในกาม
เพติดเพลินยินดี ทำการรื่นเริงใหญ่ จนเป็นเหตุยึดมั่นอุปาทานที่เหลือตามมา

อุปาทาน ลักษณะ รส ปัจจุบันฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

คหณลक्षण มีการยึดไว้เป็นลักษณะ

อมฺฤจฺนรสิ มีการไม่ปล่อยเป็นกิจ

ตณฺหาทพฺพหตฺตทิกฺขิปปจฺจุปฺภูจฺจํ มีตํหณฺทาทิมิกํลํงอยํมํนคฺง และมึคความเห็นผึค
 เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฺฑิตทึงหลาย
 ตณฺหาปทฺภูจฺจํ มีตํหณาเป็นเหตุไคล์

๑๐. ภพ มีวจันตถะคังนี้ ภาวติ เอตสฺมาติ = ภโว ผลย้อมเกิดขึ้น โดยอาศัยกรรมนั้น
 ฉะนั้น กรรมที่เป็นเหตุของผลนั้นชื่อว่า ภพ

ภพ มี ๒ อย่าง กัมมภพ การปรุงแต่งที่ทำให้ผลเกิดขึ้น ได้แก่ อุกุสลเจตนา ๑๒
 โลภียกุสลเจตนา ๑๗ รวมเจตนา ๒๙ อุปัตติภพ ผลที่เกิดขึ้นในภพนั้นๆ โดยอาศัย กัมมภพ ได้แก่
 โลภียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ กัมมขรูป ๒๐

เมื่อว่าโดยบุคคลาธิษฐานแล้ว กัมมภพ ได้แก่การกระทำด้วย กาย วาจา ใจ ในสิ่งที่ดี
 และไม่ดีของบุคคลทั่วไป (ยกเว้นพระอรหันต์)

อุปัตติภพ ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่อยู่ใน ๓๑ ภูมิ พร้อมทั้งการเห็น การได้ยิน การได้
 กลิ่น การรู้รส การสัมผัส การนอนหลับ

ภพ มี ๓ ประการ คือ

- ๑) กามภพ ภพที่เป็นกามาวจร
- ๒) รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร
- ๓) อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร

อีกประการหนึ่ง ภพ แปลว่า ความเป็น(ขึ้น) ความมี(ขึ้น) แบ่งเป็น ๒ คือ กรรมภพ
 ภพคือกรรม อุปัตติภพ ภพคืออุปัติ ความอุปัติจัดเป็นภพ เพราะอุปัติขึ้น กรรมภพ จัดเป็นผล
 โวหาร (กล่าวถึงความเกิดขึ้นแห่งผล) เป็นเหตุแห่งภพ ตัวอย่างเช่น ความเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า
 ทั้งหมด เป็นเหตุแห่งความสุข

ในภพ ๒ ประเภทนี้ อุปัตติภพ มี ๕ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ (มีความหมาย
 ตามที่กล่าวไว้แล้ว) สัญญาภพภพที่มีสัญญา อสัญญาภพ ภพที่ไม่มีสัญญา เนวสัญญานาสัญญา
 ภพ ภพที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เอกโวการภพ ภพที่มีขันธเดียว จตุโวการภพ ภพที่มี
 ๔ ขันธ และปัญจโวการภพ ภพที่มี ๕ ขันธ (ขันธ ๕) แต่เมื่อย่อกรวมเป็น ๓ เท่านั้น และถ้า
 ย่อให้เหลือลงหนึ่งก็ได้ในคำแห่งเอกพจน์ว่า ภโว ภพมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ได้ในคำว่า
 อุปาทานปัจจัยา ภโว เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

ภพ มีลักษณะ รส ปัจจุปฺภูจฺจํ และปทฺภูจฺจํ ดังนี้

กมฺมลกฺขณํ	มึคความเป็นกรรมเป็นลักษณะ
ภาวนรโส	มึคการทำใหเกิดเป็นกิจ (กิจจรส)

กุสลากุศลปัจจุภูจจาโน มีความเป็นกุศล อกุศล เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิต
ทั้งหลาย

๑๑. ชาติ มีวจนัตถะดังนี้ ชนฺนิ = ชาติ การเกิดขึ้นของชั้น ๕ ชื่อว่า ชาติ ได้แก่
ปฏิสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ กัมมชกฺลาป ๓,๗,๘ ที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล (อุปาทกขณะ)
หมายถึง คือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิดเฉพาะ ความบังเกิดขึ้นเฉพาะ
ความปรากฏแห่งชั้น ความได้อายตนะในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ ชื่อว่าความเกิด

กรรมภพ เป็นปัจจัยแห่งชาติอย่างเดียว ส่วนอุปัตติภพไม่ได้เป็นปัจจัยแห่งชาติ เพราะ
ความอุปัติในภพหนึ่งๆ เป็นชาติ (คือความเกิด) เช่นความอุปัติของเทวดา ชื่อว่า ความเกิด ความ
อุปัติของสัตว์นรก ชื่อว่า ความเกิดดังนี้ เป็นต้น

ความที่สัตว์ผู้เกิดนั้น แม้จะมีความเสมอกันทางกรรมพันธุ์ (เลือดทางมารดาบิดา) ก็
ตาม แต่รูปร่างหน้าตาเด็กผู้เกิดมาแล้วจะไม่เหมือนกัน แม้กระทั่งจะเป็นคู่แฝดกันก็ตาม จะไม่
เหมือนกัน ข้อนี้เป็นส่วนแห่งกรรมภพ สมกับพระพุทธพจน์นี้ว่า กรรม ย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย
เพราะความที่มีกรรมแล้วและประณีตต่างกัน

ชาติ มีลักษณะ รส ปัจจุภูฐาน และปทัฐาน ดังนี้
ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปจฺมาภินิพฺพตฺติลฺกฺขณา มีการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในภพนั้นๆ เป็น
ลักษณะ

นิยฺยตฺนรสา มีการเป็นไปคล้ายกับว่า มอบชั้น ๕ ที่มีขอบเขตในภพหนึ่งๆ ให้แก่
สัตว์ทั้งหลายเป็นกิจ (สัมปตฺติรส)

อตีตฺกวโธ อธิ อุมฺมุชฺชนปจฺจุภูจฺจนา (วา) ทุกฺขวิจิตฺตตฺตาปจฺจุภูจฺจนา มีการผุดขึ้น
ในภพนี้จากภพก่อน เป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย (หรือ) มีสภาพที่เต็มไปด้วย
ทุกข์เป็นผลปรากฏ

อุปฺจิตฺนามรูปปทฺจฺจนา มีนามรูปที่เกิดขึ้นครั้งแรกเป็นเหตุใกล้
ชรา มรณะ และโสกะ ปรีเทวะ ทกฺกะ โทมณฺสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๗ นี้ ปรากฏเกิดขึ้น
เพราะอาศัยชาติเป็นเหตุ

๑๒. ชรามรณะ หมายถึง ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก
ความมีหนังเหี่ยวขน ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์
นั้นๆ นี้เรียกว่า ชรา

ความจืด ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การ
ทำกาละ ความแตกแห่งชั้นความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์นั้นๆ
จากหมู่สัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า มรณะ

อนึ่ง ชรามรณะมี เพราะชาติเป็นปัจจัย (เป็นเหตุ) ถ้าชาติไม่มี ชรามรณะก็จะไม่มี ตามมา แต่นั่นธรรมอื่นๆ มีความโศกเป็นต้นก็มี ความโศกเป็นต้นนี้เกิดแก่คนเขลา ผู้ไม่รู้แจ้งพระธรรม เหตุนั้น จึงหมუნวนไปหาอวิชาตามเดิม

จากข้อความที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ปฏิจสมุปปาทนี้มี ๒ ส่วนด้วยกัน คือส่วนเกิด ได้แก่สมุทวาร หรืออนุโลมณัย เป็นกระบวนการเกิดทุกข์ทั้งหมด ข้อนี้เปรียบเทียบกับอริยสัจ ๔ ได้ในส่วนที่เป็นทุกข์สมุทัย คือเหตุเกิดแห่งทุกข์ ในและส่วนดับ ได้แก่นิโรธวาร หรือปฏิโลมณัย เป็นกระบวนการดับทุกข์ทั้งหมด เปรียบเทียบกับหลักอริยสัจ ๔ ได้ในส่วนที่เป็นทุกข์นิโรธ คือความดับทุกข์ ดังนั้น ปฏิจสมุปปาทนี้^{๘๘} บางครั้งเรียกว่า อริยสัจ ๔ (ใหญ่)

อนึ่ง ปฏิจสมุปปาทแบ่งเป็นส่วน ๒ คือ ส่วนผล ส่วนเหตุ

๑) ปฏิจสมุปปาทส่วนผล เป็นกลุ่มธรรมเป็นไปเพื่อประโยชน์และเพื่อความสุขที่เป็นโลกุตตรธรรม กลุ่มธรรมนี้เกิดขึ้นด้วยกันโดยชอบ ไม่ปฏิเสธความสามัคคีกัน มีเกิดขึ้นที่ละอย่างกัน อีกอย่างหนึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น จึงเป็นกลุ่มผล

๒) ปฏิจสมุปปาทส่วนเหตุ เป็นปัจจัยกลุ่มธรรมของกลุ่มนั้น เหตุนี้ กลุ่มธรรมของกลุ่มนี้ นั้น จึงชื่อว่า เป็นปัจจัยของกลุ่มนั้น (ดับปัจจัย) พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าปฏิจสมุปปาทเหมือนกัน โดยโวหารแห่งผล ตัวอย่างเช่น ในทางโลก ก้อนน้ำอ้อยอันเป็นปัจจัยแห่งเสมหะ เขาเรียกกันเสียว่า ก้อนเสมหะ และเหมือนอย่างในทางศาสนา ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธทั้งหลายอันเป็นปัจจัยแห่งความสุข เรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธทั้งหลายเป็นสุข เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง กลุ่มเหตุของความปรากฏเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิ มีอวิชาเป็นบาทฐานเกิดขึ้นเป็นข้อๆ ไป ได้แก่องค์ธรรมหนึ่งๆ นั้น เป็นได้ทั้งเหตุเป็นได้ทั้งผลในขณะเดียวกัน เรียกว่า สหชาติปัจจัย เป็นปัจจัยเกิดร่วมกัน กลุ่มปัจจัยนี้อาศัยกันและกัน เป็นเหตุร่วม ทำให้ธรรมเหล่าอื่น (ที่เป็นผลของตน) ให้เกิดขึ้นเสมอกันและด้วยกัน จึงเรียกว่า ปฏิจสมุปปาท (ที่เป็นเหตุ)

ชรา มีลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน และปทัฏฐาน ดังนี้

ขนฺธปริปากถกฺขณา มีความแก่ของชั้น ๕ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันภพเป็นลักษณะ

มรณฺุปนยนรสา มีการนำไปเข้าไปใกล้ความตาย เป็นกิจ (กิจจรส)

โยพพนวินาสปจฺจุปฏฺจานา มีสภาพทำลายซึ่งวัยที่ดีเป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

^{๘๘} บ.ม. (ไทย) ๒๔/๑๔/๗๐.

ปริปัจจนานรูปปฏุจนา มีรูปที่กำลังแก่เป็นเหตุใกล้
 มรณะ มีลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน และปทัฐาน ดังนี้
 จุติลกขณิ มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่ปรากฏอยู่ เป็นลักษณะ
 วิโยครส มีการจากกันกับสิ่งมีชีวิต และไม่มีชีวิตที่เคยพบเห็นกัน
 ในภพนี้ เป็นกิจ (สัมปัตติรส)
 คติวิปวาสาปัจจุปฏิฐาน มีการย้ายที่อยู่จากภพเก่าเป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของ
 บัณฑิตทั้งหลาย

ปริกษุชมานนามรูปปฏุจนา มีนามรูปที่กำลังดับเป็นเหตุใกล้
 อนึ่ง โสกะ ปริเทวะ ทกชะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ทั้ง ๕ นี้ ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัย
 ชาติเป็นเหตุ^{๘๕} ไม่นับเป็นองค์แห่งปัจจุสมุปบาท

โสกะ มีวจนัตถะดังนี้ โสจัน = โสโก ความเศร้าโศก ชื่อว่า โสกะ ได้แก่โทมนัส
 เวทนาที่ประกอบด้วยโทสมูลจิต ๒ ดวง

โสกะนั้น^{๘๖} มีความตรอมตรมภายในเป็นลักษณะ มีความเกรี้ยวใจเป็นรส มีความ
 ละห้อยหาเป็นปัจจุปฏิฐาน มีโทสตุปปาทจิตเป็นเหตุใกล้

ปริเทวะ มีวจนัตถะดังนี้ ปริเทวนิ = ปริเทโว การร้องไห้รำพัน ชื่อว่า ปริเทวะ

ปริเทวะนั้น^{๘๗} มีความพร่ำบ่นเป็นลักษณะ มีการบอกร (รำพัน) ความดีความเสียเป็น
 รส มีความกลิ้งเกลือกเป็นปัจจุปฏิฐาน มีจิตวุ่นวายไม่ตั้งมั่นเป็นอาการปรากฏ

ทุกซ์ มีวจนัตถะดังนี้ ขมิตุ ทุกฺกรนฺติ = ทุกฺขิ การอดทนได้ยากซึ่งเวทนานั้น ชื่อว่า
 ทุกฺขิ ได้แก่ กายิกทุกขเวทนา

ทุกฺขะนั้น^{๘๘} มีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ มีอันทำความโทมนัสแก่บุคคลผู้ทราม
 ปัญญาทั้งหลายเป็นรส มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นปัจจุปฏิฐาน มีกายปสาทเป็นเหตุใกล้

โทมนัส มีวจนัตถะดังนี้ ทุมนสฺส ภาโว = โทมนสฺส ภาวะแห่งใจไม่ดี ชื่อว่า
 โทมนัส ได้แก่เจตสิกทุกซ์ คือทุกซ์ทางใจ

โทมนสนั้น^{๘๙} มีความบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ มีความแค้นใจเป็นรส มีความเจ็บป่วย
 ทางใจเป็นปัจจุปฏิฐาน มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๘๖} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๘๒.

^{๘๗} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๘๓.

^{๘๘} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๘๔.

^{๘๙} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๘๕.

อุปายาสะ มีวจนัตถะดังนี้ ภูโส อายาสน์ = อุปายาโส ความลำบาก (ใจ) อย่างหนัก
ชื่อว่า อุปายาสะ

อุปายาสะนั้น^{๕๔} มีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ มีการทอดถอนเป็นรส มีความตรม
ตรอมเป็นปัจจุปัญฐาน มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้

๓.๒.๑ ปฏิจัสมุปปาทเป็นกฏธรรมชาติ

ตามความเข้าใจโดยทั่วไปนั้น ปรากฏการณ์ที่เกิดมีโดยธรรมดาของตน เช่น ป่า เขา
ความมืด ความสว่าง ดวงอาทิตย์ส่องแสงในเวลากลางวัน ดวงจันทร์ดวงดาวเป็นต้น ส่องฟ้าใน
เวลากลางคืน หรือว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดมีเองตามปกติในโลก เรียกว่า กฏธรรมชาติ

หรือว่า สิ่งที่เกิดมีและเป็นอยู่ตามธรรมดาของสิ่งนั้นๆ เป็นไปเองโดยไม่ได้ปรุงแต่ง
ภายในจักรวาลที่มีอยู่เอง เรียกว่ากฏธรรมชาติ^{๕๕} ของที่เกิดเองตามวิสัยของโลก เช่น คน สัตว์
ต้นไม้เป็นต้น เรียกว่า ธรรมชาติ^{๕๖}

ส่วนที่ว่า ปฏิจัสมุปปาทเป็นกฏธรรมชาตินั้น เพราะอาศัยความที่มันเกิดเองโดย
ธรรมชาติ ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้บันดาล ไม่มีผู้สามารถเปลี่ยนแปลงให้เป็นอย่างอื่นได้ เรียกว่า
ธรรมดา ความเป็นธรรมดาบ้าง ก็หรือว่า เรียกว่า ตถตา ความเป็นอย่างนั้นเองบ้าง พระผู้มีพระ
ภาคเสด็จอุบัติ หรือไม่เสด็จอุบัติก็ตาม ปฏิจัสมุปปาทก็คงมีอยู่อย่างนั้น โดยประการตามที่กล่าวนี้
มีพระพุทธพจน์รับรองว่า

“เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติอัน
นั้นคือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คง
ตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุชานัน ครั้นรู้บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย
จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าววว่า เธอทั้งหลายจงดูเถิด...ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัย
สังขารทั้งหลายจึงมี...”

ในกระบวนการนี้ ตถตา ความเป็นอย่างนั้น อวิตถตา ความไม่คลาดเคลื่อน
อนัญญตถตา ความไม่เป็นอย่างอื่น อิทัปปัจจยตา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ดังพรรณนามา
ฉะนี้แล นี้เรียกว่า “ปฏิจัสมุปปาท” ดังนี้เป็นอาทิ^{๕๗}

^{๕๔} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๓/๑/๑๘๖.

^{๕๕} ราชบัณฑิตสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตสถาน พ.ศ.๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร :
บริษัทนามมีบุคส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๕๕๔.

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพ
มหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๘๗.

^{๕๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

อีกประการหนึ่ง ปฏิจักษ์สมุปปาท อยู่ในหลักธรรมฐิติ ความตั้งอยู่แห่งธรรม หรือเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่เอง เป็นอยู่เองตามธรรมดา หรือเป็นธรรมนิยาม คือ ความแน่นอนแห่งสภาวะอันมีอยู่จริงแท้ และความแน่นอนหลบเลี่ยงไม่ได้ ต้องเป็นไปตามที่มันเป็น ไม่เปลี่ยนแปลงได้ อาจเรียกว่า กฏธรรมชาตก็ได้ ปฏิจักษ์สมุปปาทเป็นกฏธรรมฐิติ และธรรมนิยาม ได้แก่ความจริงแท้แน่นอนแห่งธรรม เมื่อเป็นอย่างนี้ จึงสามารถประมวลธรรมเหล่านี้ได้ ๕ นิยามดังนี้

๑. กรรมนิยาม หมายถึง ความแน่นอนแห่งกรรม หรือกฎแห่งกรรม เช่น กุศลกรรมมีผลนำปรารภณา แต่ว่าอกุศลกรรมมีผลไม่นำปรารภณา ตัวอย่าง หญิงคนหนึ่งประสงค์จะผูกคอตาย จึงเอาเชือกผูกคอตายเอง แต่มีบุรุษคนหนึ่งเห็นเธอเข้า จึงสนับสนุนให้กระทำการ เชือกนั้นจึงเป็นเหมือนอสรพิษรัดคอเธอ เธอตายอยู่ที่ตรงนั้นเองนี่เป็นความแน่นอนแห่งกรรม บุรุษนั้นกลัวความผิดจึงหนีไป เพราะกลัวกฏแห่งกรรม

๒. อุตุนิยาม หมายถึง ความแน่นอนแห่งฤดู หรือทำนองแห่งฤดูกาล เช่น ในชนบทนั้นๆ ในกาลนั้นๆ เป็นฤดูกาลเก็บดอกไม้ครั้งเดียวเท่านั้น หรือว่า ลมพัด ลมไม่พัด แดดกล้า แดดอ่อน ฝนตก ฝนไม่ตก ดอกบัวกลางวันแย้มบาน กลางคืนหุบ อย่างนี้เป็นต้น เป็นอุตุนิยามทำนองแห่งฤดูกาล

๓. พีชนิยาม หมายถึง ความแน่นอนแห่งพืชพันธุ์ หรือทำนองแห่งพืชพันธุ์ เช่น ผลข้าวสาลีย่อมเป็นผลจากพืชข้าวสาลีอย่างเดียวกันนั้น รสหวานย่อมเป็นผลจากน้ำหวาน รสขมย่อมเป็นผลจากพืชขม ได้แก่กระบวนการทางพืชพันธุ์

๔. จิตนิยาม หมายถึง ความแน่นอนของจิตและเจตสิก หรือทำนองของจิต หรือว่า กลไกการทำงานของจิตและเจตสิก^{๔๔} เช่น จิตและเจตสิกดวงก่อนๆ เป็นปัจจัย โดยอุปนิสัยปัจจัยแห่งจิตและเจตสิกดวง ได้แก่ กระบวนการทำงานของจิตและเจตสิก มีรูปกระทบตาเป็นต้น เกิดความรู้สึกรู้แจ้งจากการสัมผัสทางตา เป็นจักขุวิญญาณสัมผัสสชาเวทนา

๕. ธรรมนิยาม หมายถึง ความแน่นอนแห่งธรรม หรือทำนองแห่งธรรม เช่น ความเป็นไปแห่งความหวั่นไหวในหมื่นโลกธาตุในการเสด็จลงสู่พระครรภ์พระมารดาแห่งพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย นี่ชื่อธรรมนิยาม ในที่นี้ท่านประสงค์ถือเอา ธรรมนิยาม สมดังพระพุทธพจน์นี้ว่า “คูกริกษุทั้งหลาย เรื่องนี้เป็นเรื่องธรรมดา”^{๔๕}

^{๔๔} จิต หมายถึง ธรรมชาติรู้แจ้งอารมณ์ หรือว่า เพียงความคิดก็ได้ชื่อว่า จิต, เจตสิก หมายถึง สิ่งที่มีอยู่ในจิต เพราะเกี่ยวข้องกับจิตนั้น เช่น หิริเจตสิก ความละอาย(ต่อบาป)ที่มีอยู่ในจิตเป็นต้น.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๑๐๐-๑๐๑, ที.ส. (ไทย) ๔/๔๒๑/๑๔๕.

เพราะฉะนั้น การที่บุคคลใดบุคคลหนึ่ง รู้แจ้งสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นอันเข้าใจโลก เข้าใจกฎธรรมชาติ เป็นอันเข้าใจปัจจุสมุปบาทนั่นเอง ย่อมนำมาซึ่งความทำที่สุดแห่งทุกข์ได้โดยประการทั้งปวง

๓.๒.๒ ปฏิจสมุปบาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา

ปฏิจสมุปบาทเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติกลางๆ ได้แก่ทางสายกลาง ไม่ตั้งไปข้างใดข้างหนึ่ง อย่างเช่น คนบางพวกถือว่า โลกเที่ยง ไม่มีเสื่อมสูญ ตัวตนมีตายแล้วเกิด ความเกิด ความเศร้าหมอง ความบริสุทธิ์เป็นเองไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย ดีไม่ดีแล้วแต่โชคชะตาอย่างนี้เป็นต้น แต่พระผู้มีพระภาคตรัสไม่หนักไปด้านใดด้านหนึ่ง ตรัสอย่างมีเหตุมีผลว่า

“ภิกษุทั้งหลาย สมณพราหมณ์เหล่านั้นมีวาทะว่าเที่ยง บัญญัติอิตตา และโลกว่าเที่ยง ...ภิกษุทั้งหลาย...ตถาคตรู้มูลเหตุ นั้นชัด และยังรู้ชัดยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก จึงไม่ยึดมั่น เมื่อไม่ยึดมั่น จึงรู้ความดับด้วยตนเองรู้ความเกิด ความดับคุณ โทษ และอุบายเครื่องสลัดเวทนาออกตามความเป็นจริง ตถาคตจึงหลุดพ้นเพราะไม่ยึดมั่นถือมั่น”^{๑๑๑}

คนบางพวก กล่าวว่า บาป บุญ ไม่มี เป็นนัตถิกวาทะ หรือเป็นจำพวกนัตถิกทิกุฐิ หรือถือว่า คนทำบุญ ไม่ได้บุญ ทำบาปไม่ได้บาปเป็นต้น เป็นคนพวกอกิริยวาทะ หรือกิริยทิกุฐิ ไปปฏิเสธว่าทำแล้วไม่เป็นอันทำเหล่านี้เป็นต้น แต่พระผู้มีพระภาคตรัสข้อมัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติสายกลาง หรือทางสายกลาง ว่า สิ่งเหล่านี้มีเหตุมีปัจจัย เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะเหตุนี้ จึงว่า ปฏิจสมุปบาท เป็นทางสายกลาง (ไม่เชื่อ แต่ไม่ข่มใคร เคารพความรู้ผู้อื่น)

๓.๒.๓ ประเภทการแสดงปฏิจสมุปบาท

การแสดงปฏิจสมุปบาท สรุปรูปประเภทการแสดงได้ ๔ อย่าง คือ

๑. แสดงแต่ต้นถึงปลาย
๒. แสดงแต่กลางถึงปลาย
๓. แสดงแต่ปลายถึงต้น
๔. แสดงแต่กลางถึงต้น

๑) **แสดงแต่ต้นถึงปลาย** ได้แก่ พระผู้มีพระภาคแสดงตั้งแต่วิชาไปตามองค์ธรรม จนถึงขรามรณะ ตัวอย่างเช่น คนหาเถาวัลย์ ๔ คน คนที่หนึ่งพบโคนเถาวัลย์แล้วก็ชักเอามาจนหมด นำไปใช้งานตามสบายนั้นใด พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิจสมุปบาทก็ฉันทันนั้น คือแสดงแต่ต้น จนถึงปลาย

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๔/๓๕/๑๖.

๒) แสดงแต่กลางถึงปลาย ได้แก่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตั้งแต่เวทนาไปตามองค์ธรรม จนถึงชรามรณะ ตัวอย่างเช่น ในคน ๔ คนนั้น คนที่สองพบเถาวัลย์เข้า ตัดเอาตรงกลาง นำเอาส่วนบนเท่านั้นไปใช้ทำงาน พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงตั้งแต่กลางไปหาปลาย

๓) แสดงแต่ปลายถึงต้น ได้แก่ พระผู้มีพระภาคแสดงตั้งแต่ชรามรณะขึ้นมาตามองค์ธรรม จนถึงอวิชชา ตัวอย่างเช่น ในคน ๔ คนนั้น คนที่ ๓ พบเถาวัลย์ที่ปลายแล้ว จับเอาที่ปลาย ชักมาทั้งหมด แล้วนำไปใช้งานฉันทิ พระผู้มีพระภาคก็ฉันทิ ฉันทิ คือทรงแสดงปัจจุสมุปบาท ตั้งแต่ปลายไปหาต้น คือทรงแสดงตั้งแต่ชรามรณะขึ้นมาจนถึงอวิชชา

๔) แสดงแต่กลางถึงต้น ได้แก่ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงตั้งแต่คันทา (ตรงกลาง) ไปขึ้นมาจนถึงต้นคืออวิชชา ตัวอย่างเช่น ในคน ๔ คนนั้น คนที่ ๔ พบเถาวัลย์ที่ตรงกลางแล้ว ชักตั้งแต่ตรงนั้นไปจนถึงโคนต้น ฉันทิ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงปัจจุสมุปบาทตั้งแต่กลางไปหาต้น ฉันทิ คือทรงแสดงตั้งแต่ คันทา (ตรงกลาง) ไปหาต้น คืออวิชชา

๓.๒.๔ ปฏิจุสมุปบาทเป็นธรรมลิกซึ่งโดยอาการ ๔^{๑๑๑}

ปัจจุสมุปบาทนั้น เป็นธรรมลิกซึ่ง คือลิกซึ่งโดยอาการ ๔ ประการ ได้แก่ ลิกซึ่งโดยอรรถ (คือผล) ลิกซึ่งโดยธรรม (คือเหตุ) ลิกซึ่งโดยการแสดง (เทศนา) และลิกซึ่งโดยปฏิเวธ (รู้แจ้ง หรือบรรลุ) เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

“อานนท์ ปฏิจุสมุปบาทนี้เป็นธรรมที่ลิกซึ่ง สุดจะคาดคะเนได้” ดังนี้เป็นอาทิ^{๑๑๒}

๑) ลิกซึ่งโดยอรรถ

ปัจจุสมุปบาทลิกซึ่งโดยอรรถ (คือผล) หมายความว่า มิและเกิดขึ้นเพราะชาติเป็นปัจจัยแห่งขราและมรณะ หรือว่า มิและเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารเป็นอาทิ

อนึ่ง หมายความว่า ขราและมรณะย่อมไม่มีแต่ชาติหามีได้ และเว้นจากชาติเสีย มันจะมีเหตุอื่นก็หามีได้ และมันย่อมเป็นไปพร้อมแต่ชาติด้วยประการอย่างนี้^{๑๑๓} นัยเดียวกันนี้ อรรถคือความที่ชาติเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือภพ...อรรถคือความที่สังขารเกิดขึ้นไปพร้อมเพราะปัจจัยคืออวิชชา (ล้วน) เหตุนี้ ผลที่เกิดแต่เหตุท่านเรียกว่า อรรถ และความรู้ในผลอันเกิดแต่เหตุท่านเรียกว่า อัตลปฏิสัมภิตา^{๑๑๔}

^{๑๑๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๒๐๑, วิสุทธิ. ๓/๑/๓๕๗.

^{๑๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๕/๕๗.

^{๑๑๓} คุราลละเอียดใน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารัฐกิจพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๕๔๓.

^{๑๑๔} อัตลปฏิสัมภิตา แปลว่า ความแตกฉานในอรรถ (คือผล).

๒) ลึกซึ้งโดยธรรม

ปฏิจจนุปบาทลึกซึ้งโดยธรรม (คือเหตุ) หมายความว่า อวิชาเป็นปัจจัยแห่งสังขารทั้งหลาย หรือว่า ชาติเป็นปัจจัยแห่งขราและมรณะเป็นอาทิ ด้วยประการอย่างนี้ซึ่งว่ามีความลึกซึ้งโดยธรรม

อนึ่ง หมายความว่า ความที่อวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นธรรมลึกซึ้ง เพราะอวิชาเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้นๆ โดยอาการใด และสถานใด อาการนั้นและสถานนั้นเป็นกรณีที่อยู่ได้โดยยาก^{๑๐๕} นัยเดียวกันนั้น ความที่สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ...เป็นอาทิ เหตุนี้ท่านจึงเรียกว่า ลึกซึ้งโดยธรรม และคำว่า “ธรรม” เป็นชื่อแห่งเหตุ ดังนั้น ความรู้ในเหตุท่านจึงเรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิตา^{๑๐๖}

๓) ลึกซึ้งโดยการแสดง

ลึกซึ้งโดยการแสดง (เทศนา) หมายความว่า ในบางสูตรพระผู้มีพระภาคทรงแสดงปฏิจจนุปบาทโดยอนุโลมบ้าง ปฏิโลมบ้าง ทรงแสดงทั้ง ๒ อย่างบ้าง หรือในบางสูตรทรงแสดงทั้งอนุโลมทั้งปฏิโลมเริ่มตั้งแต่ตอนกลางบ้าง หรือทรงแสดงทั้งอนุโลมและปฏิโลมตั้งแต่ตอนท้ายบ้าง

หรือว่า บางสูตร ทรงแสดงปฏิจจนุปบาทมีสนธิ ๓ สังเขป ๔ บางสูตรทรงแสดงสนธิ ๒ สังเขป ๓ บ้าง บางสูตรมีสนธิ ๑ สังเขป ๒ เพราะเหตุดังกล่าวมานี้ จึงชื่อว่าลึกซึ้งโดยการแสดง (เทศนา)

อีกประการหนึ่ง การทรงแสดงปฏิจจนุปบาทลึกซึ้ง เพราะเป็นการแสดงที่พึงให้ดำเนินไปโดยเหตุนี้ๆ โดยประการนี้ๆ ญาณอื่นแต่พระสัมพัญญุตญาณยอมไม่ได้ที่ตั้งในปฏิจจนุปบาทนั้น ดังนี้เป็นอาทิ จึงชื่อว่า ลึกโดยการแสดง^{๑๐๗}

๔) ลึกซึ้งโดยปฏิเวธ

ลึกซึ้งโดยปฏิเวธ (รู้แจ้ง หรือบรรลุ) หมายความว่า ปฏิจจนุปบาทนั้น เป็นธรรมลึกซึ้ง อันมีอรรถว่า ไม่รู้ ไม่เห็น ไม่แทงตลอดสังขารแห่งอวิชา หรือมีอรรถว่า ประุ่งแตงรวบรวมสังขารทั้งหลาย มีความกำหนดและคลายกำหนด หรือมีอรรถว่า ความเป็นของสูญ ความไม่ขวนขวาย ความไม่เคลื่อนที่ และความปรากฏแห่งปฏิสนธิวิญญาณ มีอรรถว่า เกิดหนเดียว การแยกกัน การไม่แยกกัน การน้อมไป การทำลายของนาม รูป มีอรรถว่า เป็นใหญ่ เป็นทวาร

^{๑๐๕} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชูปริวรรค์พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๕๔๓.

^{๑๐๖} ธรรมปฏิสัมภิตา แปลว่า ความแตกฉานในเหตุ.

^{๑๐๗} สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๕๔๔.

และเขตของโลก และความเป็นธรรมมีอารมณ์ของอายตนะ ๖ มีอรรถว่า สัมผัส เสียดสีไปพร้อม และประชุมของผัสสะมีอรรถว่า การเสวยอารมณ์และรส และการเสวยสิ่งไรชีวิตคือความเป็นสุข เป็นทุกข์และกลางๆ ของเวทนา มีอรรถว่า ยินดียิ่ง พะววยิ่ง สายน้ำ แม่น้ำคือคัมภีร์มหาสมุทร คือคัมภีร์ เต็มได้ยากของคัมภีร์ มีอรรถว่า ถูกรับยึดถูกต้องล่วงไปได้ยากของอุปาทานมีอรรถว่า ประมวลปรุงแต่งการซัดไปใน โยนิ คติ ฐิติ^{๑๑๔} และนิवासสถานทั้งหลายของภพ มีอรรถว่า ความปรากฏชาติสัญญาชาติ ความก้าวลง การเกิดขึ้นของชาติ มีอรรถว่า ลื่นไป เสื่อมไป แดกไป และแปรปรวนของชราและมรณะด้วยประการอย่างนี้

สภาวะแห่งวิชาเป็นต้นใด ธรรมทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น เป็นอันรู้แจ้งแทงตลอด โดยลักษณะอันมีรสด้วยปฏิเวธใด สภาวะและปฏิเวธนั้นเป็นของลึกซึ้ง เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่าเป็นความที่ปฏิจางสมบูรณ์ มีความลึกซึ้งโดยปฏิเวธ (รู้แจ้ง หรือบรรลู่)

๓.๒.๕ ปฏิจางสมบูรณ์มีอรรถ ๔ นัย

ปฏิจางสมบูรณ์มีนัยแห่งอรรถอยู่ ๔ นัย ได้แก่ เอกัตตนัย นัยแห่งอรรถเป็นอันเดียว นานัตตนัย นัยแห่งอรรถต่างๆ กัน อพยาปรนัย นัยแห่งอรรถไม่มีความขวนขวาย และเอวังขัม มาตานัย นัยแห่งอรรถเป็นธรรมดา

๑) เอกัตตนัย

เอกัตตนัย หมายความว่า นัยแห่งอรรถเป็นอันเดียว ได้แก่ ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อ เช่นว่า สังขารมี เพราะปัจจัยคืออวิชา วิญญาณมี เพราะปัจจัยคือสังขารเป็นอาทิ เปรียบเหมือนพีชถึงความเป็นต้นไม่ได้ เพราะความมีหน่อเป็นต้นสืบต่อกันมาฉะนั้น

อนึ่ง เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอุจเฉททิฏฐิ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่ด้วยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล หรือว่าเมื่อเห็นผิดไป ย่อมจะยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะถือเอาความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่ด้วยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลว่า เป็นอันเดียวกัน

๒) นานัตตนัย

นานัตตนัย หมายความว่า นัยแห่งอรรถต่างๆ กัน คือกำหนดลักษณะของใครของมัน แห่งธรรมทั้งหลายมีวิชา สังขาร วิญญาณเป็นต้น ได้แก่ เมื่อเห็นโดยถูกต้องย่อมละสัสสตทิฏฐิ ได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสิ่งใหม่ๆ และเมื่อเห็นผิดไป ย่อมจะยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ สำคัญว่าหลักเหตุผลเป็นอันเดียวกัน

^{๑๑๔} โยนิ แปลว่า กำเนิด หมายถึง ที่เกิด มี ๔ ประเภท ได้แก่ ๑) ชลาพุชะ เกิดในครรภ์ ๒) อัมชะ เกิดในไข่ ๓) สังเสทชะ เกิดในถ้ำโคล ๔) โอปปาติกะ เกิดผุดขึ้น, คติ แปลว่า ที่ไป ที่อยู่ ที่เกิดใหม่ ภพเป็นที่ไปของสัตว์, ฐิติ แปลว่า ที่ตั้งอยู่ เช่น วิญญาณฐิติ ที่ตั้งแห่งวิญญาณเป็นต้น.

๓) อหยาปนัย

อหยาปนัย หมายความว่า อวิชาไม่มีความชวนชวย คือไม่มีความคิด ว่าสังขารทั้งหลาย เราทำให้เกิดขึ้น หรือว่า สังขารไม่มีความชวนชวยว่า วิญญาณ เราทำให้เกิดขึ้นดังนี้ เป็นอาทิ นัยว่า เมื่อเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอรรถทฤษฎี ได้แก่ ความเห็นว่ามีอรรถาได้ เพราะหยั่งรู้ว่า ไม่มีผู้สร้างเป็นต้น

๔) เอวังมมตานิย

เอวังมมตานิย หมายความว่า นัยแห่งอรรถว่าเป็นธรรมคา คือความเกิดขึ้นแห่งผลสังขารเป็นต้น ย่อมมีแต่เหตุมีอวิชาเป็นต้นเท่านั้น เปรียบเสมือนว่า ความเกิดขึ้นแห่งนมส้มย่อมมีแต่นมสดจะนั้น

๓.๒.๖ สังเขป ๔ สนธิ ๓ อาการ ๒๐^{๑๑๕}

องค์ธรรมแห่งปฏิจสมุปบาทนั้น แบ่งเป็นสังเขป (รวบรวมหรือความย่อ) ได้ ๔ สังเขป คือ

- ๑) อวิชาและสังขาร เป็นเหตุที่มีมาแต่อดีต
- ๒) วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นผลที่เกิดในปัจจุบัน
- ๓) ตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นเหตุที่กำลังเกิดในปัจจุบัน
- ๔) ชาติและชรามรณะ เป็นผลที่จะเกิดในอนาคต

ในสังเขป ๔ เหล่านี้ มีสนธิ คือความสืบทอด หรือความเชื่อมถึงกันและกันโดยกาลเวลา (อัทธา ๓) ได้ สนธิ ๓ ดังนี้

๑) อวิชาและสังขาร	เชื่อมต่อระหว่างอดีตเหตุ	กับปัจจุบันผล
๒) วิญญาณและภพ	เชื่อมต่อระหว่างปัจจุบันผล	กับปัจจุบันเหตุ
๓) ชาติและชรามรณะ	เชื่อมต่อระหว่างปัจจุบันเหตุ	กับอนาคตผล

และในองค์ธรรมแห่งปฏิจสมุปบาทนั้น แยกประเภท หรือแบ่งเป็นอาการได้ ๒๐ อาการด้วยกันคือ

- ๑) อดีตเหตุ ๕ ได้แก่ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ (กรรมภพ)

^{๑๑๕} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๓๘๕, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๕๓๖, พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาจ), ปฏิจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูฏสงสาร, พระคันธสาราวิรวงศ์ แปล, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๕๗-๓๕๘.

- ๒) ปัจจุบันผล ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา
- ๓) ปัจจุบันเหตุ ๕ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร
- ๔) อนาคตผล ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สพายตนะ ผัสสะ เวทนา

๓.๒.๓ วัฏฏะ ๓

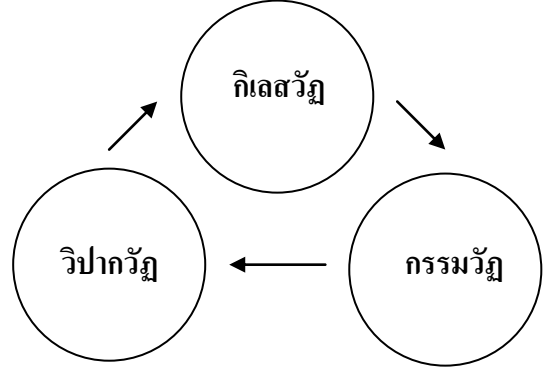
ปฏิจัสมุปบาทนั้น เป็นกระแสแห่งวัฏฏะ ๓ หรือความหมุนวน ๓ ประการที่เกิดเป็นไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย คือ

- ๑) กิเลสวัฏ วนเวียนแห่งกิเลส ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน
- ๒) กัมมวัฏ วนเวียนแห่งกรรม ประกอบด้วยสังขาร และกรรมภพ
- ๓) วิปากวัฏ วนเวียนวิบาก ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป आयตนะ ผัสสะ เวทนา

พระผู้มีพระภาค ทรงรู้แจ้งปฏิจัสมุปบาทว่า มีสังขеп ๔ สนธิ ๓ อาการ ๒๐ และ วัฏฏะ ๓ ตามที่แสดงมาแล้วนี้ ความรู้นั้น ได้แก่ญาณ เพราะหยั่งรู้ ได้แก่ปัญญา เพราะรู้ ประจักษ์ ได้แก่ปัญญากำหนดจับปัจจัย ชื่อว่าธรรมจิติญาณ^{๑๑๑} ทรงกำจัด รื้อถอน ทำลาย ซึ่งทำทั้งหลายแห่งสังสารจักร และจึงได้พระนามว่า อรหิ สมดังปาฐะว่า

“เพราะเหตุที่อระ (ซึ่งกำ) ทั้งหลายแห่งสังสารจักร
 พระโลกนาถเจ้าทรงทำลายเสียแล้ว ด้วยดาบคือพระญาณ
 เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า อรหิ (ผู้ทำลายซึ่งกำ)”^{๑๑๒}

ตารางที่ ๔ แสดงโครงสร้างวัฏฏะ ๓ (วนเวียน ๓)

๓.๒.๔ ภวจักร วงล้อแห่งภพ

ภวจักร หมายถึง วงล้อแห่งภพ มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ คือปราศจากบุคคลผู้สร้าง และบุคคลผู้เสวย ข้อมหมุนไปเสมอเป็นนิตย์ ด้วยเหตุที่พระผู้มีพระภาคตรัสโดยความไม่ขาดตอนแห่ง

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๓๔.
^{๑๑๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒/๒๕๕.

กระแสปฏิจสมุปบาท คือวงล้อแห่งภพ หมุนไปไม่หยุดยั้งจนกว่าบุคคลจะบรรลุพระอรหันต์ สมจริงดังปาฐะว่า

“อันว่าภวจักรนี้ พึงทราบว่ามีเบื้องต้นไม่ปรากฏ

ปราศจากบุคคลผู้สร้าง และบุคคลผู้เสวย” ดังนี้เป็นอาทิ^{๑๒}

ฉะนั้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา หวังกระทำที่สุดแห่งทุกข์แก่ตน ดำเนินรอยตามพระยุคลบาทพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ผู้เป็นอัครบุคคลผู้เลิศในโลก และปฏิบัติทาของพระอรหันตสาวกของพระองค์นั้นแล้ว พึงเจริญสติกำหนดรู้ปฏิจสมุปบาท หรือรูปนามนี้ให้มาก

๓.๓ วิธีกำหนดปฏิจสมุปบาท

๓.๓.๑ กำหนดตามหลักปริญา ๓ คือ^{๑๓}

๑. ญาตปริญา การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก

๒. ตีรณปริญา การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา

๓. ปหานปริญา การกำหนดรู้ขั้นละ

๑) ญาตปริญา การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก เช่น กำหนดรู้ตัณหา คือเห็นว่า นีรูบตัณหา นีสัทตตัณหา นีคันธตัณหา นีรสตัณหา นีโผฏฐัพพตัณหา นีธัมมตัณหา กำหนดรู้เห็นอย่างนี้ เรียกว่า ญาตปริญา

๒) ตีรณปริญา การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา เช่น พิจารณาตัณหา คือพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวฝี ตัณหาเป็นของที่ต้องสลัดออกไป กำหนดรู้เห็นอย่างนี้ เรียกว่า ตีรณปริญา

๓) ปหานปริญา การกำหนดรู้ขั้นละ เช่น พิจารณาเห็นอย่างนั้นแล้ว ย่อมละบรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีตัณหาอีก สมดังพระพุทธพจน์นี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละความกำหนัด ด้วยอำนาจความพอใจในตัณหาเสีย ตัณหานั้น เธอทั้งหลายละได้เด็ดขาดแล้ว จักถูกตัดรากลอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากลอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้”

กำหนดละตัณหานั้นได้ดังนี้ เรียกว่า ปหานปริญา

การกำหนดด้วยปริญา ๓ นี้ เพื่อเข้าไปรู้แจ้งในกระแสแห่งปฏิจสมุปบาท อันเป็นกระบวนการแห่งทุกข์ หรือเป็นกระบวนการเกิดรูปนาม เพราะรูปนามเป็นกระแสในหลักปฏิจสมุปบาท สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

^{๑๒} วิสุทฺธิ. ๓/๑/๓๗๕.

^{๑๓} บุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๑/๒๑๐.

“ด้วยเหตุดังนี้แล

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี” ดังนี้เป็นอาทิ^{๑๑๔}

ดังนั้น การกำหนดด้วยปริญา ๓ นี้ สามารถดับกระแสปฏิบัติจนอุปบาทได้โดยสิ้นเชิง (รู้จัก รู้พิจารณา รู้ละ รู้คลาย) นี้เป็นวิธีกำหนดอย่างหนึ่ง

๓.๓.๒ กำหนดตามหลักวิปัสสนาญาณ ๕ คือ^{๑๑๕}

๑. อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นความเกิดและความดับของเบญจขันธ์ หรือ ความเกิดดับของรูปนาม เช่น รูปเกิดขึ้นแล้วในปัจจุบัน ชื่อว่าความเกิดแห่งรูป ความเสื่อมแห่งรูปในปัจจุบัน ชื่อว่า ความเสื่อมแห่งรูป หรือความดับแห่งรูป

ผู้เจริญวิปัสสนากาวนา จะมีปัญญาตามเห็นความเกิดดับแห่งรูปในขณะนั้นตามความเป็นจริงอย่างนี้ ปัญญาตามเห็นความเกิดดับของเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็เช่นนี้เหมือนกัน และรู้ว่า รูป มีอาหารเป็นเหตุเกิด เวทนา สัญญา สังขาร มีผัสสะเป็นเหตุเกิด และวิญญาณ มีนามรูปเป็นเหตุเกิด

๒. กังคานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นความสลายไปแห่งรูปนาม คือผู้เจริญวิปัสสนากาวนา จะมีปัญญาตามเห็นความดับไป หรือความสลายไปแห่งรูปนามโดยส่วนเดียวเท่านั้น ได้แก่ รูปนามนี้มีแต่ดับไป หรือเสื่อมไปเท่านั้น

ผู้เจริญเจริญวิปัสสนากาวนา จะมีปัญญาตามเห็น รูปเป็นต้น โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และรู้ว่า ชรา มรณะเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ดับไป จนกระทั่งไม่ถึงมันสิ่งใดๆ

๓. กยคุปฏฐานญาณ ปัญญาตามเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว หรือเป็นภัย เช่น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศกเศร้า เสียใจ คำรำพึง รำพัน เป็นต้นเป็นภัย หรือเป็นของน่ากลัว เป็นเหตุให้มีทุกข์รำไป

ดังนั้น การดับความเกิดเป็นต้นได้ จึงไม่เป็นทุกข์ มีแต่ความสุขฝ่ายเดียว ได้แก่เข้าถึงพระนิพพานได้

๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นสังขารโดยเป็นโทษ เช่น การเกิดมีขันธ์ ๕ แล้ว เป็นภัยตามที่กล่าวแล้ว นำความทุกข์ โศกเศร้าเสียใจเป็นต้น นี้อคือโทษของการมีขันธ์ ๕ การดับสิ่งเหล่านี้ได้ จึงเป็นสุข

^{๑๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๕๘.

^{๑๑๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๗.

๕. นิพพิทานุปีสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นสังขารด้วยความหน่าย คือ นอกจากสังขารมีภัย มีโทษแล้ว ยังนำมาซึ่งความน่าเบื่อหน่าย จึงปฏิบัติเพื่อความคลายความกำหนัด หรือคลายความเพลิดเพลินด้วยอำนาจยินดีในสังขารอีกต่อไป

๖. มุญจิกัมมตาญาณ ปัญญาอันคำนึงด้วยใครจะพ้นไปเสียจากสังขาร ที่มีแต่ภัย มีแต่โทษ มีแต่ความน่าเบื่อหน่าย จึงต้องการหลุดพ้นไปจากสังขารนี้

๗. ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นการพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออก

๘. สังขารูปেকขาญาณ ปัญญาอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย

๙. สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ปัญญาอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ หรือ หยั่งรู้ปฏิจัสมุปปบาท

ธรรมเหล่านี้ คือ^{๑๑๖} มุญจิกัมมตาญาณ ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ และสังขารูปেকขาญาณมีอรรถต่างกันและมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น

ธรรมเหล่านี้แล่นไปสู่พระนิพพาน คือ ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากนิमितภายนอกและโคตรภูธรรม ธรรมเครื่องถอนออกจากความเป็นปุถุชน มีมรรคญาณ ผลญาณเกิดขึ้นติดต่อกัน เหมือนอาทิตย์อุทัยกำจัดความมืดไปจันทันนั้น เข้าถึงความเป็นอริยชนต่อไปตามลำดับ

ดังนั้น วงจรแห่งปฏิจัสมุปปบาท ก็ขาดไปโดยสิ้นเชิง ด้วยการเจริญวิปัสสนากาวณา โดยอาศัยกำหนดวิปัสสนาญาณ ๘ ตามลำดับมีนัยดังกล่าวแล้ว

อีกประการหนึ่ง ตัดกระแสแห่งปฏิจัสมุปปบาทนั้น ให้กำหนดรู้ที่อวิชชา เช่น เพราะอวิชชา มี สังขารจึงมี เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับไป เมื่อผู้รู้กำหนดรู้กำหนดตัดได้อย่างนี้แล้ว กระแสอื่นๆ ก็ถูกตัดขาดได้เด็ดขาด^{๑๑๗}

ในการกำหนดปฏิจัสมุปปบาทนั้น จะกำหนดจากต้นไปหาปลาย^{๑๑๘} เช่น กำหนดที่อวิชชา โดยอนุโลมนัย หรือกำหนดจากปลายไปหาต้น^{๑๑๙} เช่น กำหนดที่ชรามรณะ โดยปฏิโลม

^{๑๑๖} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๓/๓๘๔.

^{๑๑๗} บ.จ. (ไทย) ๓๐/๔/๕๔.

^{๑๑๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๑๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๓/๓๑, ๑๐/๖๐/๓๔.

นัย หรือกำหนดที่ตรงกลาง^{๑๒๐} คือ วิญญาณตามที่กล่าวแล้วในก่อน หรือว่า กำหนดที่ตัณหาไปหาอวิชชาก็ได้^{๑๒๑}

ฉะนั้น นัยวิธีการกำหนดปฏิบัติจสมุปบาท อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากาวนา ผู้เจริญวิปัสสนากาวนา กำหนดตามวิธีการใดวิธีหนึ่งถูกต้องแล้ว ความเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ อันเป็นกระแสเกิดกระแสดับก็หมดไปโดยแท้แล

๓.๔ ชั้นที่ ๕ ประการ

๓.๔.๑ ความหมายโดยศัพท์ (ศัพท์นัย) ชั้นที่ แปลว่า กอง หมู่ หมวด^{๑๒๒} ชั้นที่เป็นศัพท์ภาษาไทย มาจากบาลีว่า ขนฺโธ

มีวิเคราะห์ว่า ขังสงฺขาตํ อวยวํ ธาเรตฺติ ขนฺโธ ส่วนที่ชำระอวัยวะคืออินทรีย์ไว้ (ขัง บทหน้า ธาตุในความหมายว่า ทรงไว้ อ ปัจจย นิคคหิตเป็น นุ ลบสระหน้า)

หรือวิเคราะห์ว่า ขาหติ อวยวนฺติ ขนฺโธ ผู้เกี่ยวกินอวัยวะ (ขาห ธาตุในความหมายว่า เกี่ยวกิน อ ปัจจย แปลง ขาห เป็น ขนฺธ)

อีกประการหนึ่ง วิเคราะห์ว่า ชาติขราทีหิ อนเเกหิ ทุกฺเขหิ ขชฺชตฺติ ขนฺโธ ส่วนอันทุกข์มีความเกิดความแก่เป็นต้นกิน (ขชฺชธาตุ ในอรรถว่ากิน อ ปัจจย แปลงขชฺช เป็น ขนฺธ)

มีวิเคราะห์อีกว่า ทุกฺเขหิ ขณฺณตฺติ อวทาเรยฺยตฺติ ขนฺโธ ส่วนอันทุกข์ขุดขึ้น (ขนฺ ธาตุในความหมายว่า ขุด) และมีวิเคราะห์ว่า สุลณฺณํ ธาเรตฺติ ขนฺโธ ส่วนที่ชำระไว้ซึ่งความว่างเปล่า

๓.๔.๒ ความหมายโดยเนื้อความ (อรรถนัย) ชั้นที่^{๑๒๓} ๕ หมายถึง รูปชั้น กอกรูป เวทนาชั้น กอเวทนา สัญญาชั้น กอสัญญา สังขารชั้น กอสังขาร วิญญาณชั้น กอวิญญาณ

ชั้นที่ ๕ แปลว่า หมวด หมู่ หรือ กอง ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ได้แก่^{๑๒๔} รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

^{๑๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๕/๖๔.

^{๑๒๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๕๔/๑๑๐.

^{๑๒๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๘, ราชบัณฑิต), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๒๐๕.

^{๑๒๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๔/๒/๑-๓๔.

^{๑๒๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘ ราชบัณฑิต), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดคำวัด*, หน้า ๘๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

๓.๔.๓ ความหมายรูปโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

รูป หมายถึง สี (สิ่งที่ตาเห็น)^{๑๒๕} มีวิเคราะห์ว่า รูปเปติ ปกาเสติ อตุตโน สภาวนติ รูป สิ่งที่ประกาศสภาพของตน (รูป ชาติในความหมายว่าประกาศ อ ปัจจัย

อีกประการหนึ่ง รูป แปลว่า เสื่อม ทรุคโทรม มีวิเคราะห์ว่า รูปปติ วิการมาปชชติติ รูป สิ่งที่ต้องเสื่อมไป (รูป ชาติในความหมายว่าเสื่อม ทรุคโทรม อ ปัจจัย ทิฆะ อุ เป็น อุ)^{๑๒๖}

๓.๔.๔ ความหมายรูปโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า รูปชั้นฐ^{๑๒๗}

อนึ่ง รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทयरูป ๒๔) นี้เรียกว่า รูป^{๑๒๘}

รูป แปลว่า สิ่งที่ชำรุด ทรุคโทรม สิ่งที่แตกสลาย สิ่งที่แปรผันได้ หมายถึง รูปร่างที่มองเห็นได้ด้วยตา คือ ร่างกายหรือตัวตนของคน สัตว์ สิ่งของ อันเกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของ ชาติ ๔ ได้แก่ ชาติดิน ชาติน้ำ ชาติไฟ ชาติลม^{๑๒๙}

๓.๔.๕ ความหมายเวทนาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

เวทนา แปลว่า เวทนา ความรู้สึก การเสวยอารมณ์ ผู้เสวยอารมณ์^{๑๓๐} มีวิเคราะห์ว่า เวทยติ อารมฺมณฺรสี อนุภวตีติ เวทนา ธรรมชาติที่เสวยรสอารมณ์ (วิท ชาติในความหมายว่ารู้ เสวย ยู ปัจจัย อา อิตถิลิงค์ พฤทธิ อี เป็น เอ แปลงยู เป็น อน)

อีกอย่างหนึ่ง มีวิเคราะห์ว่า เวทยตีติ เวทยิต์ ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ (วิท ชาติ ในความหมายว่า รู้ เสวย ฌย ปัจจัย อี อากม ต ปัจจัย

^{๑๒๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๘, ราชบัณฑิต), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษา พุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๕๖๒.

^{๑๒๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๘, ราชบัณฑิต), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษา พุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์*, หน้า ๕๖๒.

^{๑๒๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑-๑๓.

^{๑๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๕๕.

^{๑๒๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘ ราชบัณฑิต), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษา พุทธศาสตร์ ชุดคำวัด*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๘๒๖.

^{๑๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓๔.

๓.๔.๖ ความหมายเวทนาโดยเนื้อความ (อัตถนัย)

เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า เวทนาขั้น^{๑๓๑}

เวทนา^{๑๓๒} แปลว่า ความเสวยอารมณ์ การรับรู้อารมณ์หรือสิ่งมากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น แล้วเกิดความรู้สึกจากการกระทบ สัมผัสนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ

๑. ความรู้สึกว่าสุข เช่นดีใจ เบิกบานใจ
๒. ความรู้สึกว่าทุกข์ เช่นเสียใจ ไม่สบายใจ
๓. ความรู้สึกเฉยๆ คือไม่สุขไม่ทุกข์ ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ

๓.๔.๗ ความหมายสัญญาโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

สัญญา หมายถึง สัญญา ความจำ ชื่อ นาม^{๑๓๓} มีวิเคราะห์ว่า สยขานนฺติ เอตยาติ สยณา ธรรมชาติเป็นเครื่องจองจำ เครื่องช่วยจำ (สํ บทหน้า ฌา ธาตุ ในความหมายว่า รู้ กุวิ ปัจจัย แปลงนิคคหิตเป็น ฌ ลบ กุวิ เสีย)

๓.๔.๘ ความหมายสัญญาโดยเนื้อความ (อัตถนัย)

สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า สัญญาขั้น^{๑๓๔}

สัญญา แปลว่า ความจำได้ ความหมายรู้ได้ หมายถึงระบบความจำที่สามารถจำคน จำสัตว์ สิ่งของ และเหตุการณ์ต่างๆ ได้ เช่น จำสิ่งที่ได้เห็น จำเสียงที่ได้ยิน จำกลิ่นได้หอม จำรสที่ได้ลิ้ม หรือจำสิ่งในอดีตที่ผ่านมาได้ เป็นต้น^{๑๓๕}

^{๑๓๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑-๑๓.

^{๑๓๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษา พุทธศาสตร์ ชุดคำวัด, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๘), หน้า ๕๓๕.

^{๑๓๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๕, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษา พุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๕๑.

^{๑๓๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑-๑๓.

^{๑๓๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษา พุทธศาสตร์ ชุดคำวัด, หน้า ๑๐๗๐.

๓.๔.๕ ความหมายสังขารโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

สังขาร แปลว่า สังขาร เครื่องปรุงแต่ง^{๑๓๖} มีวิเคราะห์ว่า สงฺขริยเตติ สงฺขาโร สภาวะอันปัจจัยปรุงแต่ง (สํ บทหน้า กร ธาตุในความหมายว่าทำ ณ ปัจจัย แปลงนิกหิตเป็น ฺ กร เป็น ขร ที่ฆะ อ เป็น อา)

๓.๔.๑๐ ความหมายสังขารโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า สังขารชั้น^{๑๓๗}

สังขาร แปลว่า การปรุงแต่ง หมายถึง สิ่งปรุงแต่งจิต ระบบคิดปรุงแต่ง แยกแยะสิ่งที่รู้สึกและจำได้ ซึ่งก็ได้แก่ความคิด ความรู้สึกปกติทั่วไปของคนเรา เช่นรัก ชัง โกรธ ละอายใจ อยากรได้ เป็นต้น ได้แก่ เจตสิกธรรม คือ สิ่งประกอบจิตอยู่ เกิดดับพร้อมกับจิต รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต เป็นส่วนดีที่เรียกว่ากุศลบ้าง เป็นส่วนไม่ดีที่เรียกว่าอกุศลบ้าง เป็นส่วนกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่วที่เรียกว่าอัพยากฤตบ้าง^{๑๓๘}

๓.๔.๑๑ ความหมายวิญญาณโดยศัพท์ (ศัพท์นัย)

วิญญาณ แปลว่า วิญญาณ จิต ความรู้แจ้ง^{๑๓๙} มีวิเคราะห์ว่า วิชานาตีติ วิญญาณํ ธรรมชาติที่รู้แจ้ง (วิ บทหน้า ณา ธาตุในความหมายว่า รู้ ฺ ยุ ปัจจัย ช้อน ฺ ย แปลง ฺ ยุ เป็น ฺ อน เป็น ฺ ณ)

๓.๔.๑๒ ความหมายวิญญาณโดยเนื้อความ (อรรถนัย)

วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น^{๑๔๐}

วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้ง ได้แก่ธาตุรู้ (วิญญาณธาตุ) และระบบการรับรู้ของจิต หลังจากที่ได้สัมผัสกับอารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นระบบ

^{๑๓๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษา
พุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๕๐.

^{๑๓๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑-๑๓.

^{๑๓๘} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙ ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษา
พุทธศาสตร์ ชุดคำวิถ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๑๐๓๘.

^{๑๓๙} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษา
พุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๑๑.

^{๑๔๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒/๑-๑๓.

การรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส เช่นเมื่อตาได้สัมผัสกับรูปคือได้เห็นรูป เกิดการรับรู้ขึ้น การรับรู้ นั้นแหละคือสิ่งที่เรียกว่าวิญญาณ

ขั้นที่ ๕ นี้ เป็นสภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ได้ในคำว่า “สภาวะธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นใจน ขั้นที่ ๕ คือ

๑. รูปขั้น
๒. เวทนาขั้น
๓. สัญญาขั้น
๔. สังขารขั้น
๕. วิญญาณขั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปัจจัยปรุงแต่ง”^{๑๔๑}

๓.๕ วิธีกำหนดขั้นที่ ๕

๓.๕.๑ กำหนดโดยเป็นสภาวะธรรม

ทีฆนิกาย มหาวรรค ให้ความหมายการกำหนดขั้นที่ ๕ ว่า เป็นเพียงสภาวะธรรม เท่านั้น เช่น รูปเป็นต้น มีความเกิดดับอย่างนี้ มีสติระลึกรู้ ไม่อาศัยต้นหาทัญญู เข้าไปยึดถือ ะไรๆ ในโลก^{๑๔๒} พิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานขั้นที่ ๕ อย่างนี้^{๑๔๓}

๓.๕.๒ กำหนดโดยเป็นของเสื่อม

สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ให้ความหมายการกำหนดขั้นที่ ๕ ว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา สมดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

“สังขารทั้งหลาย^{๑๔๔} มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงทำหน้าที่ให้สมบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๑๔๕}

๓.๕.๓ กำหนดรู้ตามสภาวะธรรมแบบนักปฏิบัติ^{๑๔๖}

นักปฏิบัติเป็นผู้รู้ตาม ขั้นที่ ๕ ตามสมควร ดังนี้ คือ

^{๑๔๑} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๘๕/๒๗๗.

^{๑๔๒} โลก แปลว่า สภาพที่ต้องแตกสลาย ในที่นี้หมายถึง อุปาทานขั้นที่ ๕ ประการ คือ ยึดติด รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณว่ามีตัวตนและเป็นของตน อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์, ที.ส.อ. ๒๑๗/๑๕๐.

^{๑๔๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๔.

^{๑๔๔} สังขารทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึง ขั้นที่ ๕ เพราะปรารภการที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน.

^{๑๔๕} ต.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๕๒๕๕.

^{๑๔๖} ดูรายละเอียดใน พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาคต), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, พระคันธसारิก วงศ์ แปล, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซี เอ โอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๗๑-๒๗๒.

รูปจันทร์ ย่อมปรากฏในขณะที่เห็นความใสในการเห็นรูป หรือรูปารมณ (เห็นหนอ)
 เวทนาจันทร์ ย่อมปรากฏในขณะที่ดีใจ เสียใจ หรือวางเฉยในการเห็น
 สัญญาจันทร์ ย่อมปรากฏในขณะที่หมายรู้สิ่งที่เห็น
 สังขารจันทร์ ย่อมปรากฏในขณะที่ต่างๆ เช่น โลภะปรากฏในขณะที่ยินดีพอใจเป็นต้น
 วิญญาณจันทร์ ย่อมปรากฏในขณะที่การเห็นเป็นประธาน

นักปฏิบัติผู้รับรู้อย่างนี้ ย่อมสำคัญว่า มีเพียงรูป เวทนา เป็นต้น ซึ่งเป็นปัจจุบันอัน
 เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม หมายความว่า ย่อมรู้ชัดตามความเป็น
 จริงตามสภาวะ เช่น สภาวะนี้คือรูป แปรปรวน รูปก็มีเพียงแค่นั้น ไม่มีรูปอื่นยิ่งไปกว่านี้ แม้นใน
 เวทนา สัญญา เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ในแนวปฏิบัติ ในขณะที่พิจารณาว่า เห็นหนอๆ หรือได้ยินหนอๆ เป็นต้น^{๑๔๗} จะ
 เห็นรูปนามดับลงไปเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. ลักษณะของญาณต่ำ
๒. ลักษณะของญาณสูง

ลักษณะของญาณต่ำ เช่น ขณะที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น ภาวนาว่า “เห็น
 หนอๆ” นั้น รูปกับนามดับไปทุกขณะ แม้ขณะภาวนาว่า “พองหนอ ยุบหนอ หรือขว้างหนอ
 ซ้ำอย่างหนอ” ก็มีรูปกับนามเกิดดับทุกขณะอย่างนี้ ผู้ปฏิบัติรู้ได้เฉพาะตัว

ส่วนลักษณะของญาณสูง เช่น ตั้งแต่อุท্থัพพญาณเป็นต้นไป ถึงสังขารูปกขาญาณ
 เวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น เป็นต้นนั้น ชั้น ๕ มิได้เกิดขึ้นอย่างเดียว แต่มีกิเลส
 ตัณหาเกิดขึ้นตามมาอีก ได้แก่ เห็นละเอียดมากขึ้นตามสภาวะธรรม

๓.๕.๔ กำหนดตามหลักปริยญา ๓

การกำหนดชั้น ๕ ตามหลักปริยญา มีนัยดังนี้ คือ

๑. กำหนดรู้ขั้นรู้จัก (ญาณปริยญา) เช่น รูปเป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้เป็นต้น
๒. กำหนดรู้ขั้นพิจารณา (ตรีนปริยญา) เช่น รูปเป็นต้น เกิดเพราะตัณหาเป็นต้น
๓. กำหนดรู้ขั้นละ (ปหานปริยญา) เช่น รูปเป็นต้น พังละ คลายให้สิ้นไปเป็นต้น

^{๑๔๗} พระพรหมราช รัตนไพฑูรย์, การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔
 ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชฆราวาส (โชคก ญาณสิริ), วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต
 สาขาวิชาพระพุทธศาสนา (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๗ -
 ๑๑๘.

๓.๕.๕ กำหนดตามญาณ ๑๖

กำหนดขันธ ๕ หรือรูปนาม เริ่มตั้งแต่ นามรูปปริจเฉทญาณ ว่า อย่างไรเป็นนาม อย่างไรเป็นรูป จนกระทั่งรู้ละเอียด ประณีต เข้าถึงโคตรภูญาณ คืออยู่ระหว่างขั้น ปุถุชน กับ อริยชน พ้นจากนั้นไปแล้ว เป็นมัคคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ ตามลำดับกัน เป็นพระ อริยบุคคลตามลำดับขั้น ในที่สุดสามารถทำที่สุดแห่งทุกข์ได้สิ้นเชิง

อีกนัยหนึ่ง วิธีการกำหนดขันธ ๕ ให้กำหนดกำจัดฉันทราคะในรูป ในเวทนา ใน สัญญา ในสังขาร และในวิญญาณ^{๑๔๘}

ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี พระองค์ตรัสสอนลักษณะขันธ ๕ แก่พระปัญจวัคคีย์โดยให้กำหนดรู้เห็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยเป็นอนัตตา ก็เพราะรูปเป็นต้นเป็นอนัตตา บุคคลจึงไม่สามารถบังคับ บัญชารูปเป็นต้นได้ว่า จงเป็นอย่างนี้ แต่อย่าเป็นอย่างนั้น^{๑๔๙}

มัชฌิมนิกาย มุลปิณณาสกัมีวิธีการสอนที่เป็นไปในสาวกโดยส่วนมากโดยนัยนี้ว่า รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เวทนาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สัญญาไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และวิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๑๕๐}

มัชฌิมนิกาย อุปรปิณณาสกั พระผู้มีพระภาคตรัสให้มองเห็น คุณ โทษ และการ สลัดออกจากอุปาทานขันธว่า

“ภิกษุ สภาพที่สุขโสมนัสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นคุณในรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษในรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละ ฉันทราคะในรูป นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูปเป็นต้น”^{๑๕๑}

สังยุตตนิกาย ชันชวารวรรค พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของ อนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลาย มาแล้วตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณ ไม่เที่ยง ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขาร ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า

^{๑๔๘} ต.บ. (ไทย) ๑๗/๒/๘.

^{๑๔๙} ดูรายละเอียดใน ต.บ. (ไทย) ๑๗/๕๕/๔๔.

^{๑๕๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๓/๑๓๘.

^{๑๕๑} ดูรายละเอียดใน ม.อ. ๑๔/๘๘/๑๐๐.

“หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๑๔๒}

ขุททกนิกาย มหานิทเทส พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีกำหนดชั้นที่ ๕ แก่พระภิกษุทั้งหลายมีใจความว่า

“สิ่งใดมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละสิ่งนั้นเสียเถิด สิ่งที่พวกเธอละได้แล้วนั้น แลจักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่ามิใช่ของพวกเธอ ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละรูปนั้นเสียเถิด รูปที่พวกเธอละได้แล้วนั้น แลจักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ตลอดกาลนาน เวทนา.. สัญญา... สังขาร.. วิญญาณมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละวิญญาณนั้นเสียเถิด วิญญาณที่พวกเธอละได้แล้วนั้น แลจักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข ตลอดกาลนาน ภิกษุทั้งหลาย”^{๑๔๓}

สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีการกำหนดชั้นที่ ๕ โดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงมีความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา”^{๑๔๔}

และในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ พระองค์ก็ตรัสโดยนัยนี้เช่นกัน เมื่ออริยสาวกผู้ได้สดับรู้เห็น รู้ชัดอย่างนี้แล้ว ก็จะไม่มียกิจอื่นที่จะทำอย่างนี้อีกต่อไป

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสวิธีการกำหนดชั้นที่ ๕ โดยความเป็นทุกข์ก็มี ตรัสโดยความเป็นอนัตตาก็มี มีใจความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นอนัตตา ให้กำหนดเห็นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นหรือรู้ชัดอย่างนี้ด้วยปัญญาแล้ว กิจอย่างอื่นนอกจากนี้ที่จะต้องทำนั้นก็ไม่มีอีกต่อไป^{๑๔๕}

อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต พระผู้มีพระภาคตรัสถึงชั้นที่ ๕ โดยเป็นอนิจจสัญญา หมายว่ารูปเป็นต้นไม่เที่ยง แก่พระอานนท์ จากนั้นพระอานนท์ไปบอกแก่พระคิริมานนท์ผู้กำลังอาพาธอยู่ในขณะนั้นมีใจความว่า

^{๑๔๒} ดูรายละเอียดใน ส.บ. ๑๗/๒/๒๗.

^{๑๔๓} ขุ.ม. (ไทย) ๒๔/๑๘๖/๕๒๖.

^{๑๔๔} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๑๖/๒๔.

^{๑๔๕} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๑๖/๒๔-๓๐.

รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นสิ่งไม่เที่ยง ผู้พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยไม่ยึดถือด้วยอุปาทานในขั้น ๕ มีความเป็นไปได้ที่อาพาธจักรบรรเทาเบาคลาย และหายไปโดยฉับพลัน^{๕๖}

สังยุตตนิกาย จันทรวารวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสรูปเป็นต้นโดยความเป็นมาร แก่พระราชาผู้บวชแล้วในคราวเก่าว่า

“ราชา รูปเป็นมาร เวทนาเป็นมาร สัญญาเป็นมาร สังขารเป็นมาร วิญญาณเป็นมาร ราชะ อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสัญญา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสังขารย่อมเบื่อหน่ายแม้ในวิญญาณ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๕๗}

อีกอย่างหนึ่งพระองค์ตรัสว่า รูปเป็นธรรมของมาร เวทนาเป็นธรรมของมาร สัญญาเป็นธรรมของมาร สังขารเป็นธรรมของมาร และวิญญาณเป็นธรรมของมาร อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ รู้ชัดว่า ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๕๘}

อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต กล่าวถึงเหตุให้ได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญาภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มแห่งปัญญาที่ได้แล้ว คือให้เห็นอุปาทานขั้น ๕ ว่า

รูปเป็นอย่างนี้..ความเกิดขึ้นแห่งรูปเป็นอย่างนี้..ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้..เวทนาเป็นอย่างนี้..สัญญาเป็นอย่างนี้..สังขารเป็นอย่างนี้..วิญญาณเป็นอย่างนี้..ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้..ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างนี้..นี้เป็นเหตุปัจจัยเป็นไปเพื่อได้ปัญญาอันเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ที่ยังไม่ได้ เพื่อภิญญาภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มแห่งปัญญาที่ได้แล้ว^{๕๙}

สังยุตตนิกาย จันทรวารวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสอุปมาขั้น ๕ ไว้อย่างนี้ คือ

๑. รูป	อุปมาด้วย	กลุ่มฟองน้ำ
๒. เวทนา	อุปมาด้วย	ฟองน้ำ
๓. สัญญา	อุปมาด้วย	พยับแดด
๔. สังขาร	อุปมาด้วย	ต้นกล้วย

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๒๘.

^{๕๗} สจ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๗๒/๒๖๒.

^{๕๘} สจ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๗๐,๑๗๑/๒๖๒ - ๒๖๔.

^{๕๙} อจ.อฏฐก. (ไทย) ๒๓/๒/๑๔๖.

๕. วิญญาณ อุปมาด้วย มายากล

เพราะเหตุที่ กลุ่มฟองน้ำเป็นต้น มีอันแตกกระจายระจายไป หาแก่นสารไม่ได้ แก่นสารไม่มีฉนั้นใด รูปเป็นต้นก็ฉนั้นนั้น มีอันแตกกระจายระจายไป หาแก่นสารไม่ได้ แก่นสารไม่มีคือเมื่อเห็น ฟุ้ง พิจารณารูปเป็นต้นนั้นโดยแยกกาย รูปเป็นต้นนั้นก็จะปรากฏเป็นของว่างเปล่าหาสาระมิได้เลย สาระในรูปเป็นต้น ไม่มี สมดังพระพุทธพจน์ว่า

“พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์
ทรงแสดงแล้วว่า รูปอุปมาด้วยกลุ่มฟองน้ำ
เวทนาอุปมาด้วยฟองน้ำ สัญญาอุปมาด้วยพยับแดด
สังขารอุปมาด้วยต้นกล้วย และวิญญาณอุปมาด้วยมายากล
ภิกษุฟุ้งพิจารณาเห็นฉนั้น ๕ นั้นโดยแยกกายด้วยประการใด
ฉนั้น ๕ นั้น ก็ปรากฏเป็นของว่างเปล่าด้วยประการนั้น”^{๖๖}

ผู้ปรารถนาความเพียร มีสติ มีสัมปชัญญะ ฟุ้งพิจารณาฉนั้นทั้งหลายอย่างนี้ทั้งกลางวันและกลางคืน เมื่อปรารถนาบทอันไม่จุติ ฟุ้งละสังโยชน์ทั้งปวง ทำที่ฟุ้งแก่ตน ฟุ้งประพฤติจุนุคคลถูกไฟไหม้ศึระจะฉนั้น

อนึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสถึงฉนั้น ๕ มีรูปเป็นต้น จักเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร เที่ยง เสมออยู่อย่างนั้น ไม่มี เพราะการได้อัฏฐภาพอุปมาด้วยโคมัยเล็ก ๆ (มุลโค) จักเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทนไม่มี ถ้าแม้การได้อัฏฐภาพประมาณเท่านี้ จักเที่ยงแท้เป็นต้น การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบนี้ ก็จะไม่ฟุ้งปรากฏ แต่เพราะการได้อัฏฐภาพแม้ประมาณเท่านี้ที่จักเที่ยงแท้ ยั่งยืน คงทน ไม่ผันแปร ไม่มี ฉนั้น การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบจึงปรากฏ^{๖๗}

ดังนั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ กำหนดปฏิบัติจสมุปบาทที่ดี การกำหนดฉนั้น ๕ ก็ดี ที่แท้เป็นการกำหนดเอารูปนามเท่านั้น จะแตกต่างกันก็โดยพยัญชนะ แต่โดยเนื้อหาแล้ว เป็นการกำหนดเพื่อดับสัพพทุกข์ มีวิมุตติรส รสคือความหลุดพ้นเป็นอันเดียวกันได้แก่ เข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่เป็นบรมสุขโดยถ่องแท้ และการกำหนดปฏิบัติจสมุปบาทกับฉนั้น ๕ อันเป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนาต้องให้มีสัมพันธ์กัน

^{๖๖} อ.อ.จก. (ไทย) ๑๗/๕๕/๑๘๒.

^{๖๗} อ.อ.จก. (ไทย) ๑๗/๕๖/๑๘๔.

บทที่ ๔

ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมบูรณ์ กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

การศึกษาในบทนี้ เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมบูรณ์ กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา อันเป็นปัจจัยกันและกันในการบรรลุธรรมตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยผู้ศึกษากำหนดประเด็นในการศึกษาดังต่อไปนี้

๑. ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมบูรณ์ กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
๒. ความสำคัญของปัจจัยสมบูรณ์และขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา
๓. กระบวนการเกิดปัจจัยสมบูรณ์และขั้น ๕ เนื่องกันและกัน
๔. กระบวนการดับปัจจัยสมบูรณ์และขั้น ๕ ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา
๕. ผลของการดับปัจจัยสมบูรณ์และขั้น ๕ ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๑ ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมบูรณ์ กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ในทิมนิกาย มหาวรรค ได้กล่าวถึงการเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานของพระผู้มีพระภาคเจ้า และพระอรียสาวกของพระองค์ รวมทั้งสัตว์เพราะเหตุดังต่อไปนี้

๑. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขอรียสัจ
๒. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขสมุทยอรีย
๓. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธ
๔. เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

การเที่ยวเร่ร่อนนี้ เป็นผลของเหตุในเบื้องต้นแห่งการไม่รู้สังขธรรม คือไม่รู้จักปัจจัยสมบูรณ์ กระบวนการนี้เกิดขึ้นแล้วนำมาให้มีขั้น ๕ ต่อไป ต่อจากนั้น(ผู้ที่มีขั้น) ต้องเที่ยวเร่ร่อนไปไม่รู้จักที่สิ้นสุด ไม่รู้เบื้องต้น ไม่รู้เบื้องปลาย หรือไม่รู้ทั้ง ๒ อย่าง ได้แก่ไม่รู้ทั้งเบื้องต้นทั้งเบื้องปลาย ทั้งหมดนี้ไม่ปรากฏแก่ผู้ที่เที่ยวเร่ร่อนในชาตินั้นๆ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

“เพราะไม่เห็นอรียสัจ ๔ ตามความเป็นจริง
เราและเธอทั้งหลาย จึงท่องเที่ยวไปในชาตินั้นๆ
ตลอดกาลยาวนาน ดังนี้เป็นอาทิ”^{๑๖๒}

^{๑๖๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๐.

ปฏิจสมเด็จพระบาท กับขันธ ๕ จึงมีความสัมพันธ์กันแบบนี้ และธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้
สงเคราะห์เข้ากันได้กับ รูป-นาม ดังต่อไปนี้

ปฏิจสมเด็จพระบาท มี ๑๒ ประการ สงเคราะห์เข้ากับ รูป-นาม^{๖๓} ดังนี้

๑. อวิชชา	จัดเป็น	นาม
๒. สังขาร	จัดเป็น	นาม
๓. วิญญาณ	จัดเป็น	นาม
๔. นามรูป	จัดเป็น	ทั้งนามทั้งรูป
๕. สฬายตนะ	จัดเป็น	ทั้งรูปทั้งนาม
๖. ผัสสะ	จัดเป็น	นาม
๗. เวทนา	จัดเป็น	นาม
๘. ตัณหา	จัดเป็น	นาม
๙. อุปาทาน	จัดเป็น	นาม
๑๐. ภพ	จัดเป็น	นาม
๑๑. ชาติ	จัดเป็น	ทั้งรูปทั้งนาม
๑๒. ชรามรณะ	จัดเป็น	ทั้งรูปทั้งนาม

ขันธ ๕ ประการ สงเคราะห์เข้ากับ รูป-นาม ดังนี้

๑. รูป	จัดเป็น	รูป
๒. เวทนา	จัดเป็น	นาม
๓. สัญญา	จัดเป็น	นาม
๔. สังขาร	จัดเป็น	นาม
๕. วิญญาณ	จัดเป็น	นาม

ดังนั้น เมื่อรวมธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้เข้าด้วยกันแล้ว ก็เหลือเพียง รูป กับ นาม เท่านั้น คือ มีความสัมพันธ์กันด้วยองค์ธรรม สงเคราะห์เข้ากันได้ไม่นอกเหนือไปจากธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ ได้แก่ ไม่นอกเหนือไปจาก รูป กับ นาม และในการวิปัสสนาภาวนา ผู้ที่เจริญปฏิจสมเด็จพระบาท ก็คือเจริญขันธ ๕ ผู้ที่เจริญขันธ ๕ ก็เป็นอันเจริญปฏิจสมเด็จพระบาท ได้แก่ เจริญธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกได้ว่า เจริญรูป กับ นาม

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน พระมหาชัยศิลป์ พุทธวิริโย, (จะลา) “ศึกษาวิเคราะห์ปฏิจสมเด็จพระบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๗-๓๘.

ตารางที่ ๕ สงเคราะห์ปฏิจจสมุปบาทเป็นรูป - นาม

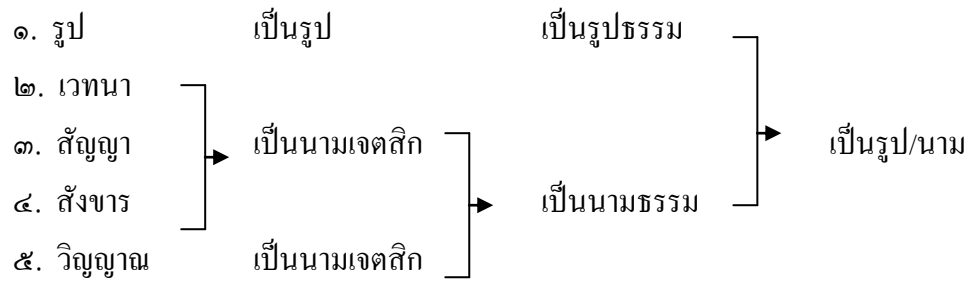
ปฏิจจสมุปบาท ๑๒	รูป	นาม
๑. อวิชชา		เป็นนาม
๒. สังขาร		เป็นนาม
๓. วิญญาณ		เป็นนาม
๔. นามรูป	เป็นทั้งรูปทั้งนาม	
๕. สฬายตนะ	เป็นทั้งรูปทั้งนาม	
๖. ผัสสะ		เป็นนาม
๗. เวทนา		เป็นนาม
๘. ตัณหา		เป็นนาม
๙. อุปาทาน		เป็นนาม
๑๐. ภพ		เป็นนาม
๑๑. ชาติ	เป็นทั้งรูปทั้งนาม	
๑๒. ชรามรณะ	เป็นทั้งรูปทั้งนาม	

ตารางที่ ๖ สงเคราะห์ชั้น ๕ เป็นรูป - นาม

ชั้น ๕	รูป	นาม
๑. รูปชั้น	เป็นรูป	
๒. เวทนาชั้น		เป็นนาม
๓. สัญญาชั้น		เป็นนาม
๔. สังขารชั้น		เป็นนาม
๕. วิญญาณชั้น		เป็นนาม

แสดงมานี้ เพื่อสะดวกแก่การเข้าใจง่ายขึ้น ว่าธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้รวมลงอยู่ในรูป นาม ในขณะที่กำหนดองค์ใดองค์หนึ่งมีความสัมพันธ์กันตลอดไม่ขาดสาย

อีกประการหนึ่ง ชั้น ๕ สงเคราะห์ให้ละเอียดอีกดังนี้^{๖๔}

การสงเคราะห์นี้ รูป จัดเป็นรูป เป็นนามธรรม เวทนา จัดเป็นเจตสิกได้แก่ เวทนาเจตสิก สัญญาเจตสิก สังขารเจตสิก วิญญาณเจตสิก เป็นนามธรรม รวมลงในรูปนาม

ตารางที่ ๗ แสดงสภาวะที่เกิด อายตนะ ชาติ

สภาวะที่เกิด	อายตนะ	ชาติ
รูป	จักขวยตนะ	จักขุวิญญาณชาติ
เสียง	โสตตนะ	โสตวิญญาณชาติ
กลิ่น	ฆานายตนะ	ฆานวิญญาณชาติ
รส	ชีวหายตนะ	ชีวหาวิญญาณชาติ
สัมผัส	กายตนะ	กายวิญญาณชาติ
สัมมารมณ	มนายตนะ	มโนวิญญาณชาติ

จากตารางที่แสดงนี้ สภาวะที่เกิดรูป อาศัยอายตนะคือตา หรือบ่อเกิดทางตา มีธาตุรู้ (วิญญาณชาติ) เข้าผสมก็เจริญตามกัน ทำให้เกิดธาตุรู้ทางตาขึ้น เรียกว่า จักขุวิญญาณชาติ

สภาวะที่เกิดได้ยินเสียง อาศัยอายตนะคือหู หรือบ่อเกิดทางหู มีธาตุรู้ (วิญญาณชาติ) เข้าผสมก็เจริญตามกัน ทำให้เกิดธาตุรู้ทางหูขึ้น เรียกว่า โสตวิญญาณชาติ

สภาวะที่เกิดกลิ่น สัมผัส สัมมารมณที่เหลือนั้น มีนัยเดียวกัน แต่เรียกตามบ่อเกิดนั้นๆ ตามที่กล่าวแล้วข้างต้น

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ อายตนะภายในมีตาเป็นต้นที่ดี อายตนะภายนอกมีรูปเป็นต้นที่ดี มีอยู่ในชั้น ๕ นั้น มีความสัมพันธ์กันทำให้เกิดเป็นแต่เพียงธาตุเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา

^{๖๔} พลตรี พระยาสรกิจพิศาล, ประทีปทอง พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรสารไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๖๑.

ส่วนสพายนะอันเป็นองค์ธรรมในปฏิจสมุปบาท มีจักขวยตนะ อายตนะคือตา หรือบ่อเกิดทางตาเป็นต้น เมื่อผู้ปฏิบัติปฏิบัติคัมภีร์นามรูปในชั้น ๕ ก็เป็นอันดับไปด้วย ไม่เกิดผัสสะ เวทนาเป็นต้นอีกต่อไป

ตามลักษณะนี้ จะเห็นว่า ขณะกำหนดองค์ธรรมแห่งปฏิจสมุปบาท คือ สพายนะ ได้แก่ กำหนด ตา หู จมูก ลิ้น กาย อันเป็นอายตนะภายใน เท่ากับว่า เป็นการกำหนดรูปนาม ในชั้น ๕ และขณะกำหนดใจ หรือความคิดต่างๆ เท่ากับว่า เป็นการกำหนด เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในชั้น ๕ เช่นเดียวกัน

อนึ่ง สัมพันธ์องค์แห่งธรรมคือ อวิชา กับชั้น ๕ องค์แห่งธรรมคืออวิชา ในปฏิจสมุปบาทนี้ มีความสัมพันธ์ทั้งเป็นผู้สร้างชั้น ๕ อย่างใจความตอนหนึ่งว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี...เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี พอมาถึงตรงนี้ ความเกิดแห่งชั้น ๕ จึงมี ในที่นี้คือนามรูปนั่นเอง

และอวิชา คือความไม่รู้ มีความสัมพันธ์กับชั้น ๕ โดยไม่รู้จักชั้น ๕ ตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิดชั้น ๕ ไม่สิ้นสุด และชั้น ๕ นี้ เป็นผู้ปิดบังชั้น ๕ ไว้ทั้ง ๓ กาล^{๖๕} ได้แก่ ปิดบังชั้น ๕ ในอดีต (เงื่อนต้น) ปิดบังชั้น ๕ ในปัจจุบัน (ทั้งเงื่อนต้นทั้งเงื่อนปลาย) และปิดบังชั้น ๕ ในอนาคต (เงื่อนปลาย)

ขณะกำหนดองค์ธรรมแห่งปฏิจสมุปบาท คือ สพายนะ ได้แก่ กำหนด รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (อันเป็นอายตนะภายนอก) เท่ากับว่า เป็นการกำหนด รูปในชั้น ๕ และขณะกำหนดธรรมารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ) เท่ากับว่า เป็นการกำหนด เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในชั้น ๕ เช่นเดียวกัน

เมื่อว่าโดยย่อ การกำหนดสพายนะในปฏิจสมุปบาท กับการกำหนดชั้น ๕ เป็นการกำหนดรู้รูปนาม ๒ อย่างนี้เท่านั้น

อีกประการหนึ่ง ขณะกำหนดรู้นาม อันเป็นองค์ธรรมในปฏิจสมุปบาท เป็นอันกำหนดรู้นาม และขณะกำหนดรู้รูป ในปฏิจสมุปบาท เป็นกำหนดรู้รูปในชั้น ๕ ไปด้วย

ปฏิจสมุปบาท กับชั้น ๕ มีความสัมพันธ์กัน เป็นวงจรแห่งความทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น เมื่อมีทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ย่อมมี คือสมุทัย อันได้แก่ตัณหา ความคับทุกข์คือนิโรธ ในปฏิจสมุปบาท และในอุปาทานชั้น ๕ ควรทำให้แจ้ง ทำให้แจ้งนั้นต้องดำเนินตามมรรคมีองค์ ๘ ประการ เมื่อเป็นอย่างนี้ ความทุกข์ก็สิ้นสุดลง วงจรปฏิจสมุปบาท และวงจรชั้น ๕ สิ้นสุดลงเช่นกัน สัมพันธ์กันโดยความเป็นทุกข์เบื้องต้น และบรรลุนิโรธ

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๑/๒๕๖.

ตารางที่ ๘ แสดงความสัมพันธ์ปฏิจสมุปบาท กับอุปาทานชั้น ๕

ปฏิจสมุปบาท ๑๒	อุปาทานชั้น ๕	อริยสัจ ๔	สัจญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
๑.อวิชชา ๒.สังขาร ๓.วิญญาน ๔.นามรูป ๕.สพายตนะ ๖.ผัสสะ ๗.เวทนา ๘.ตัณหา ๙.อุปาทาน ๑๐.ภพ ๑๑.ชาติ ๑๒.ชรา, มรณะ	๑.รูปอุปาทานักขันธ ๒.เวทณุอุปาทานักขันธ ๓.สัญญาอุปาทานักขันธ ๔.สังขารูปาทานักขันธ ๕.วิญญานูปาทานักขันธ	ทุกข์	รู้ชัดว่าทุกข์มี อยู่จริง	ทุกข์ควร กำหนดรู้ (ปริยญเญยยัง)	ได้กำหนดรู้ แล้ว (ปริยญญตัง)
		สมุทัย	รู้ชัดว่า ตัณหาเป็น เหตุให้เกิด ทุกข์จริง	ตัณหาเป็น สิ่ง ที่ควรละ (ปหาตัพพัง)	ได้ละแล้ว (ปหานัง)
		นิโรธ	รู้ชัดว่าความ ดับทุกข์มีอยู่ จริง	นิโรธควร ทำ ให้แจ้ง (สัจฉิกาตัพพัง)	ได้ทำให้แจ้ง แล้ว (สัจฉิกตัง)
		มรรค	รู้ชัดว่ามรรคมี องค์ ๘ เป็น หนทางดับ ทุกข์จริง	มรรคควร ทำ ให้เกิดมี (ภาเวตัพพัง)	ได้ทำให้เกิด มีแล้ว (ภาเวตัง)

จากตารางที่แสดงนี้ ปฏิจสมุปบาท กับอุปาทานชั้น ๕ เป็นเหตุให้ทุกข์เกิด รู้ว่า
ทุกข์มีจริง ทุกข์เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้ง และมรรคควรทำให้เกิด
มีต่อไป ดำเนินทางสายกลาง คือมรรคมีองค์ ๘ ประการจึงทำให้ที่สุดแห่งทุกข์ได้

๔.๒ ความสำคัญของปฏิจสมุปบาทและขันธ ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น ธรรมทั้ง ๒ นี้ นำบุคคลผู้เจริญให้บรรลุธรรมสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาอย่างเดียวกันได้ บัณฑิตทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น นำเอาหลักธรรมคือ ปฏิจสมุปบาท และขันธ ๕ นี้มาเจริญวิปัสสนาภาวนาแล้ว ก็สามารถบรรลุโลกุตตรปัญญา หรือ บรรลุโพธิญาณ^{๖๖}ได้

๔.๒.๑ ความสำคัญของปฏิจสมุปบาท ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ปฏิจสมุปบาท มีความสำคัญในการบรรลุธรรม แม้เป็นธรรมมีความลึกซึ้ง สุกจะ คาคคะเนได้^{๖๗} พระผู้มีพระภาคแต่ละพระองค์ได้บำเพ็ญเพียรเป็นระยะเวลานานยาวนาน อาศัยปฏิจสมุปบาทในการเจริญวิปัสสนาภาวนานี้ พระองค์จึงได้บรรลุธรรมในการต่อมา นี่คือ ความสำคัญของปฏิจสมุปบาทประการหนึ่งในการบรรลุธรรม สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาค ตรัสแล้วว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่า เห็นปฏิจสมุปบาท”^{๖๘}

ปฏิจสมุปบาท ทำให้มวลมนุษย์รู้จักกฎธรรมดาของธรรมชาติ ธรรมชาตินี้มีกฎ ธรรมดาในตัวของตัวเอง มีพระพุทธพจน์รับรองข้อนี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือความตั้งอยู่ตาม ธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น” เป็นอาทิ^{๖๙}

อนึ่ง ความมีเหตุมีผลในตน ผลจะเกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ หรือว่า เหตุจะเกิดขึ้นโดยไม่มี ผลไม่ได้ อุปมาเหมือน คนรับประทานอาหาร รับประทานเอง ตนย่อมอิ่ม หรือ คนปลูกข้าว ย่อมได้ข้าว ปลูกถั่วงา ย่อมได้ถั่วงาเป็นต้น นี่คือหลักเหตุและผล มีพระพุทธพจน์รับรองข้อนี้ว่า

“เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี” เป็นอาทิ^{๗๐} ดังนั้น มวลมนุษย์ที่เจริญวิปัสสนาภาวนาจึงทราบชัดในเรื่องนี้ แต่มวล มนุษย์ที่ไม่ได้เจริญวิปัสสนาภาวนา ก็ทราบเช่นกัน โดยอาศัยการบอก การแสดง ของ พระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกทั้งหลายเป็นต้น

^{๖๖} คุรายละเอียคใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๗/๑๓๕.

^{๖๗} คุรายละเอียคใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๕/๕๗, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓.

^{๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๖๙} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๗๐} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๒.

อีกประการหนึ่ง ปฏิจธสมุปบาท เป็นธรรมอันเดียวกับธรรมทั้งหมด ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ รวมลงในปฏิจธสมุปบาท สมดังพุทธอุทานที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ในยามที่ ๑ แห่งราตรีว่า

“เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลาย^{๑๑๑} ปรากฏแก่พราหมณ์

ผู้มีความเพียร พงอยู่

เมื่อนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนาเสียได้

ดูดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสว ฉะนั้น”^{๑๑๒}

อีกทั้ง ปฏิจธสมุปบาท ชื่อว่า เป็นหัวใจพระพุทธศาสนา เพราะพระดำรัสว่า ธรรมที่เราได้บรรลุ คือ อิทัปปัจจยตา ปฏิจธสมุปบาท และนิพพาน โดยจับประเด็นตรงนี้^{๑๑๓} และปฏิจธสมุปบาทเป็นศูนย์กลางแห่งคำสอนทางพระพุทธศาสนา เพราะหลักคำสอนอันเป็นเหตุผลต่าง ๆ นั้น ออกไปจากศูนย์กลาง คือ ปฏิจธสมุปบาททั้งสิ้น^{๑๑๔}

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงประมวลความเห็น ว่า ความสำคัญของปฏิจธสมุปบาท ในการเจริญวิปัสสนากาวนา คือ เป็นเหตุบรรลุธรรม ให้มวลมนุษยชาติเข้าใจธรรมดาของธรรมชาติ เป็นธรรมอันเดียวกันทั้งหมด ได้แก่ธรรมในพระไตรปิฎก ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ และเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาตามที่กล่าว

๔.๒.๒ ความสำคัญของขันธ์ ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา

ขันธ์ ๕ มีความสำคัญในการบรรลุธรรม เหมือนกับปฏิจธสมุปบาทเช่นกัน เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องทุกข์ในอริยสัจ ๔ กล่าวถึงขันธ์ ๕ นี้ ดังพระพุทธพจน์มีรับรองว่า

^{๑๑๑} ธรรมทั้งหลาย หมายถึงโพธิปักขิยธรรมที่ทำให้สำเร็จการตรัสรู้ปัจจยการ หรือปฏิจธสมุปบาท โดยอนุโลม.

^{๑๑๒} พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๗๖.

^{๑๑๓} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก, (ป.อ. ปยุตโต) แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๑๔.

^{๑๑๔} ดูรายละเอียดใน วศิน อินทสระ, หลักธรรมอันเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๕๕-๖๒, จำสับเอกหญิง สุกลักษณ์ วิรัชชา, “การศึกษาเปรียบเทียบปฏิจธสมุปบาทในพระพุทธศาสนาเถรวาท กับทฤษฎีสัมพันธภาพพิเศษของแอลเบิร์ต ไอน์สไตน์” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๒๔-๒๕.

“ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขอริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์”^{๑๖๕}

ดังนั้น ผู้รู้จักทุกข์ในอริยสัจ ๔ และรู้จักเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับแห่งทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์ ก็โดยอาศัยขันธ ๕ นี้ จึงกล่าวได้ว่า ขันธ ๕ เป็นเหตุบรรลุลหธรรม คือ อริยสัจ ๔

นอกจากนี้แล้ว ยังมีพระพุทธพจน์รับรองในที่อื่นอีกว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด ภิกษุรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออก จากอุปาทานขันธ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น เมื่อนั้น ภิกษุนี้ เราเรียกว่า ภิกษุผู้เป็นอรหันตนิมิตต^{๑๖๖} อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว” เป็นอาทิ^{๑๖๗}

ขันธ ๕ ทำให้อริยสาวกผู้ได้สดับรู้จักสภาวะแห่งขันธ ๕ ตามความเป็นจริง คือ ขันธ ๕ นี้ประกอบด้วยมหาภูตทั้ง ๔^{๑๖๘} เท่านั้น นอกจากนี้ไม่มีอะไร คือ ยึดถือว่า นั่นของเรา เป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเราไม่ได้เลย^{๑๖๙}

ดังนั้น ขันธ ๕ เป็นเหตุให้เข้าใจสภาวะแห่งขันธโดยต้องแท้ บุคคลผู้เป็นอริยสาวกผู้ ได้สดับแล้วย่อมทราบชัดตามความเป็นจริง

๔.๓ กระบวนการเกิดปฏิจสงมุขปาตและขันธ ๕ เนื่องกันและกัน

กระบวนการเกิดของปฏิจสงมุขปาต เนื่องกันและกันกับขันธ ๕ และกระบวนการเกิดของขันธ ๕ ก็เนื่องกันและกันกับปฏิจสงมุขปาต เพราะเหตุกรรมทั้งสองนี้เป็นปัจจุปันนธรรม ด้วยกัน ได้แก่ เป็นธรรมอาศัยกันและกันเกิดขึ้น

๔.๓.๑ กระบวนการเกิดของปฏิจสงมุขปาตและขันธ ๕ เนื่องกันและกัน

ปฏิจสงมุขปาตในฝ่ายสมุททวาร หรืออนุโลมมีว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึง มีเป็นต้น ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ทั้งมวลจึงมี ดังมีพระพุทธพจน์รับรองข้อนี้ว่า

^{๑๖๕} ส.ม. (ไทย) ๑๔/๑๐๘๑/๕๔๓.

^{๑๖๖} แปลว่า พระอรหันต์ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว.

^{๑๖๗} ส.ข. (ไทย) ๑๓/๑๑๐/๒๐๕.

^{๑๖๘} มหาภูตทั้ง ๔ ได้แก่ ๑. ปรวิชาติ ชาติดิน ๒. อาโปชาติ ชาติน้ำ ๓. เตโชชาติ ชาติไฟ และ ๔. วาโยชาติ ชาติลม.

^{๑๖๙} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๕-๑๑๖.

“อวิชชาเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปปັນนธรรม”^{๘๐}
คือ เมื่อเกิดก็อาศัยกันและกันเกิดขึ้น นี้กล่าวโดยกระบวนการเกิดเท่านั้น

๔.๓.๒ กระบวนการเกิดของขั้น ๕ เนื่องกันและกันกับปฏิจจสมุปบาท

ขั้น ๕ เป็นตัวก่อให้เกิดทุกข์ และเพราะมีการเข้าไปยึดถือขั้น ๕ มีอุปาทานขั้น ๕ คือรูปเป็นต้น (รูปอุปาทานกัณฐา ทุกขา) ทุกข์จึงเกิด ได้ในคำนี้ว่า

“อุปาทานขั้น ๕ ประการนี้ ชื่อว่าปฏิจจสมุปปັນนธรรม”^{๘๑}

ดังนั้น ปฏิจจสมุปบาท และขั้น ๕ เป็นปัจจุปັນธรรมด้วยกัน ในฝ่ายเกิดต่าง ก่อให้เกิดทุกข์เหมือนกัน และในฝ่ายของศีลธรรมของธรรมทั้ง ๒ นี้ กำหนดรู้ปฏิจจสมุปบาทฝ่าย เกิด ก็เท่ากับกำหนดรู้ขั้น ๕ ฝ่ายเกิดอย่างเดียวกัน นี่คือกระบวนการเกิดแห่งธรรมทั้ง ๒

๔.๔ กระบวนการดับปฏิจจสมุปบาทและขั้น ๕ ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา

กระบวนการดับปฏิจจสมุปบาทและขั้น ๕ ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น จะมีความเหมือนกัน และคล้ายคลึงกันโดยส่วนมาก ต่างแต่องค์ธรรมโดยรวมมีความแตกต่างกัน เท่านั้น แต่เมื่อกล่าวองค์ธรรมโดยย่อแล้ว ก็รวมลงในรูปนามตามที่กล่าวแล้วในเบื้องต้น

๔.๔.๑ กระบวนการดับปฏิจจสมุปบาท ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา

กระบวนการดับ (กระแส) ปฏิจจสมุปบาทนั้น มีตามแนวทุกขนิโรธวาร^{๘๒} หรือ ปฏิโลมณัย^{๘๓} ตามพระพุทธพจน์นี้ว่า

“เพราะเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ

เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ”^{๘๔}

หรือกระบวนการดับตามหลักปริญา ๓ คือ

๑. ญาตปริญา การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก เช่น รู้จักค้นหา เป็นเหตุ นำพาให้ผู้มีความทะยานอยากเกิดทุกข์เป็นต้น

^{๘๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

^{๘๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^{๘๒} ทุกขนิโรธวาร แปลว่า วาระการดับแห่งทุกข์.

^{๘๓} ปฏิโลมณัย แปลว่า นัยแห่งทวนกลับ.

^{๘๔} คุรยละเอียดใน ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๒/๑๗๓.

๒. ตีรณปริญา การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา เช่น พิจารณาเห็นค้นหา โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น

๑. ปหานปริญา การกำหนดรู้ขั้นละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีค้นหาอีก สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลายเธอทั้งหลาย จงละความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ในค้นหาเสีย ตัณหานั้น เธอทั้งหลายละได้เด็ดขาดแล้ว จักถูกตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้”^{๑๘๕} นี้ชื่อว่าปหานปริญา

อีกประการหนึ่ง กระบวนการดับปฏิจสมุปบาท ตามหลักอริยสัจ ๔ มีวน ๓ รอบ มีอาการ ๑๒ ตามนัยที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณและได้ทรงแสดงไว้แล้ว ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๑๘๖} อันกระบวนการดับนี้ ผู้รู้แจ้ง ย่อมทราบชัด แต่สำหรับผู้ยังไม่รู้แจ้ง ย่อมเป็นเพียงแต่รู้จำเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง กระบวนการดับปฏิจสมุปบาท สามารถดับได้ด้วยมัชฌธรรม^{๑๘๗} คือไม่เอนเอียงไปทางใดทางหนึ่ง อันเป็นที่สุดโต่ง หรือย่อหย่อน สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๑๘๘}ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ ประการ บรรพชิตไม่พึงเสพ..คือ

๑. กามสุขัลลิกานุโยค การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤถชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

๒. อัตกิลมถานุโยค การประกอบความเดือดร้อนแก่ตน เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอนเอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ ประการนี้ ที่ตถาคตได้ตรัสรู้ อันเป็นปฏิปทา ก่อให้เกิดจักษุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้เพื่อนิพพาน” เป็นอาทิ^{๑๘๙}

ดังนั้น นัยแห่งการดับกระแสปฏิจสมุปบาท มีกระบวนการหลากหลายวิธี เป็นไปตามแนวแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนา หรือตามหลักสติปัญญา ๔ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในที่ต่างๆ ด้วยอำนาจแห่งธรรม หรือบุคคลเป็นต้น แต่ในที่นี้ ผู้วิจัยนำมากล่าวแต่เพียงบางส่วนเท่านั้น ผู้ต้องการทราบกระบวนการนี้โดยกว้างขวางพึงศึกษาต่อไป

^{๑๘๕} บุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๑/๓๑๐.

^{๑๘๖} ตูรายละเอียดยใน ส.ม. (ไทย) ๑๔/๑๐๘๑/๕๔๒.

^{๑๘๗} มัชฌธรรม หมายถึง ธรรมในท่ามกลาง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา.

^{๑๘๘} ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร หมายถึง สูตรว่าด้วยการประกาศพระธรรมจักร.

^{๑๘๙} ส.ม. (ไทย) ๑๔/๑๐๘๑/๕๔๒.

๔.๔.๒ กระบวนการดับขั้น ๕ ตามหลักการเจริญวิปัสสนากาวนา

กระบวนการดับ (กระแส) ขั้น ๕ นั้น สามารถดับด้วยการกำหนดขั้น ๕ ตามวิธีกำหนดขั้น ๕ เป็นอารมณ์ ตามแนวสติปัฏฐาน ๔ ข้อที่ ๔ ชัมเมสุ ชัมมานุปัสสนา^{๕๕๐} คือพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย อันได้แก่กำหนดหมวดขั้น ๕ พิจารณาว่า รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้ และความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้เป็นอาทิ^{๕๕๑}

หรือว่า กำหนดตามกระบวนการอริยสัจ ๔ หรือปฏิบัติสมุปปาท ให้เห็นว่า ธรรมทั้งหลาย เป็นเพียงสภาวะธรรมเท่านั้น^{๕๕๒}

“สังยุตตนิคาย จันชวารวรรค พระผู้มีพระภาคตรัสกระบวนการดับขั้นไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลเมื่อรู้อย่าง กำหนดรู้ คลายกำหนด ละรูปได้ เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์” เป็นต้น เป็นอาทิ^{๕๕๓}

บุพทกนิคาย จุพนิทเทส ให้พิจารณาละขั้น ๕ มีรูปเป็นต้น โดยอาการ ๑๒ แล้วจะดับกระบวนการนี้ได้ พิจารณาโดยความเป็นดังนี้ คือ

๑. มิใช่สัตว์	๒. มิใช่ชีวะ
๓. มิใช่่นระ	๔. มิใช่มาณพ
๕. มิใช่หญิง	๖. มิใช่ชาย
๗. มิใช่อดีต	๘. มิใช่ของเนื่องด้วยอดีต
๙. มิใช่เรา	๑๐. มิใช่ของเรา
๑๑. มิใช่ใครๆ	๑๒. มิใช่ของใคร

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดมิใช่ของเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละสิ่งนั้น สิ่งของเธอทั้งหลายละได้แล้วนั้นแล จักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่าที่มิใช่ของเธอทั้งหลาย รูปมิใช่ของเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละรูปนั้น รูปของเธอทั้งหลายละได้แล้วนั้นแล จักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน” เป็นอาทิ^{๕๕๔}

^{๕๕๐} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๕๕๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๓/๓๑๘.

^{๕๕๒} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๒๗, พระครูสุนทรสุตสาร (พุง กตปุญโญ), ศึกษาวิเคราะห์ขั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ๗ เดือน, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๑.

^{๕๕๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๔/๓๖.

^{๕๕๔} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๖.

ดังนั้น เมื่อกล่าวโดยรวมความแล้ว ภาระบวการดับขั้น ๕ ก็คล้ายคลึงกันกับ ภาระบวการดับปฏิจจสมุปบาท เพราะธรรมเหล่านี้เป็นปฏิจจสมุปปีนธรรมด้วยกัน เป็นธรรมที่ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ภาระบวการเกิดก็ดี ภาระบวการดับก็ดี ก็เป็นอันเดียวกัน และรวมลงในการกำหนดรูปนามเท่านั้นเอง

๔.๕ ผลของการดับปฏิจจสมุปบาทและขั้น ๕ ตามหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ปฏิจจสมุปบาท และขั้น ๕ ธรรมทั้ง ๒ นี้ เป็นวิปัสสนาภูมิ หรือเป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนา พระผู้มีพระภาคและพระอรชยสาวกของพระองค์ ก็หรือว่า ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ย่อมได้ผล หรืออานิสงส์สูงสุดเดียวกัน คือเข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่เป็นบรมสุขอย่างเดียวกัน

แต่หากว่าแยกตามอารมณ์ธรรมที่กำหนด ผู้วิจัยได้จับประเด็นผล หรืออานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้ดังต่อไปนี้

๔.๕.๑ ผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีปฏิจจสมุปบาทเป็นอารมณ์

- ๑) เข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นบรมสุข
- ๒) ตัดกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาทได้
- ๓) รู้จักกฎธรรมดาของธรรมหรือธรรมชาติที่มีอยู่แล้ว
- ๔) รู้แจ่มแจ้งหลัก อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
- ๕) ละความเป็นตัวตนได้เด็ดขาด

หรือกล่าวตามหลักวิสุทธิ^{๑๕๕} ๗ เป็นผู้มีสีลวิสุทธิเป็นต้น มีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นที่สุด หรือว่า ย่อวิสุทธิ ๗ นี้ลงก็เป็น ๓ คือ

- ๑) สีลวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งศีล
- ๒) จิตตวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งจิต
- ๓) ปัญญาวิสุทธิ ความหมจดจดแห่งปัญญา

หรือว่า ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาโดยการกำหนดปฏิจจสมุปบาทให้เป็นเป็นอารมณ์ มี

^{๑๕๕} วิสุทธิ ๗ คือ ๑. สีลวิสุทธิ ๒. จิตตวิสุทธิ ๓. ทัญญวิสุทธิ ๔. วิกังขาวิตรณวิสุทธิ

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ.

วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์^{๑๕๖} ได้แก่ รูรูปร่างตามความเป็นจริง ตามสมควรแก่อุปนิสัยของตนๆ

๔.๕.๒ ผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีขั้น ๕ เป็นอารมณ์

- ๑) เข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นบรมสุข อย่างเดียวกัน
- ๒) รู้จักขั้น ๕ โดยเป็นเพียงสภาวะธรรมเท่านั้น
- ๓) เข้าใจหลักไตรลักษณ์
- ๔) ละความเป็นตัวตนได้
- ๕) มีปัญญา

ผล หรืออานิสงส์จากการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยมีปฏิจสมุปบาท และขั้น ๕ เป็นอารมณ์นี้ ความจริงมีผล หรืออานิสงส์มากมาย ตามหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ได้ในอานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน ๔^{๑๕๗} และในที่อื่น แต่ในที่นี้ผู้วิจัยได้ประมวลผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนามาแต่เพียงสังเขปเท่านั้น ผู้สนใจต่อการศึกษาเรื่องนี้โดยกว้างขวาง พึงค้นคว้าดูในโอกาสต่อไป

^{๑๕๖} ไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ ๓ ประการ คือ ๑) อนิจจตา ความไม่เที่ยง ๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ๓) อนตตตา ความไม่ใช่ตัวตน.

^{๑๕๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๗/๑๒๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๓/๓๐๑.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมุปปาต กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อศึกษาหลักการปัจจัยสมุปปาต และขั้น ๕ และเพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมุปปาต กับขั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา โดยวิธีการเก็บข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก ได้แก่พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส วรรณกรรมต่างๆ ในพระพุทธศาสนา เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เรียบเรียงบรรยาย ตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหา โดยผู้เชี่ยวชาญ

จากการศึกษาสรุปเป็นผลการวิจัยได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๑) ศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่า การเจริญวิปัสสนากาวนา เป็นการเจริญปัญญาให้เห็นแจ้งในลักษณะมือนิจลักษณะเป็นต้น เป็นการเจริญปัญญาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นหนทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโศกและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม และเพื่อให้แจ้งนิพพาน โดยการกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต ธรรม หรือโดยย่อได้แก่ การกำหนดดูรูปนาม การที่จะเจริญให้ได้ผลดีนั้น ต้องประอินทรีย์ ๕ มีศรัทธา คู่กับ ปัญญา สมาธิ คู่กับ วิริยะ ให้สมดุลกัน ไม่นักไปข้างใดข้างหนึ่ง แต่สำหรับ สติ นั้น มีมากเท่าไรยิ่งดี อุปการะแก่ผู้ปฏิบัติในการทุกเมื่อและการเจริญวิปัสสนากาวนาในพระพุทธศาสนาเถรวาทนี้ มีผล หรืออานิสงส์ตามหลักการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประมวลได้ดังนี้

ผู้เจริญวิปัสสนากาวนาเริ่มตั้งแต่ ๗ ปีเป็นเบื้องต้น ลดหล่นลงมากกระทั่ง แม้เพียง ๗ วันเป็นที่สุด พึงหวังผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี

อนึ่ง ผล หรืออานิสงส์แห่งการเจริญวิปัสสนากาวนา อันมาในทีอื่นๆ ประมวลได้ดังนี้ คือ หากผู้ปฏิบัติจะไม่ได้รับผลขั้นต่ำ หรือขั้นสูง คือ ชั้นโศดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหัตต์เป็นลำดับไปก็ตาม ในการดำเนินชีวิตประจำวันอาจทำให้ผู้ปฏิบัติ นั้น ได้รับความสุขกาย สุขใจ ตามกำลังศรัทธา ตามกำลังสติปัญญา โดยสมควรแก่อุปนิสัยของตนๆ เป็นอย่างดี

๒) ศึกษาหลักการปฏิจสุมุปปาท และขันธ ๕ พบว่า ธรรมทั้ง ๒ นี้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา บัณฑิตทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ได้อาศัยอารมณ์เหล่านี้มาใช้ในการเจริญวิปัสสนากาวนา จนสามารถทำลายกองแห่งทุกข์ทั้งหมดได้ และได้บรรลุธรรม กระทั่งทราบชัดตามความเป็นจริงแห่งสิ่งทั้งหลายในโลก ดังมีพระพุทธพจน์ว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปปาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจสุมุปปาท”

วิธีที่กำหนดธรรมทั้ง ๒ ตามที่กล่าวมานี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยสามารถแห่งธรรมบ้าง บุคคลบ้าง อุปมาให้เห็นตามด้วยสิ่งต่างๆ บ้าง แต่เมื่อรวมวิธีกำหนดธรรมทั้ง ๒ นี้แล้ว ก็จะไม่พ้นไปจากหลักอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาไปได้ และประมวลรวมอารมณ์เหล่านี้ให้สั้นเข้า ก็อยู่ในอารมณ์ คือ รูปนามทั้งสิ้น

๓) ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสุมุปปาท กับขันธ ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา พบว่า ปฏิจสุมุปปาท กับขันธ ๕ มีความสัมพันธ์คือ นำมาซึ่งทุกข์อย่างเดียวกัน สงเคราะห์เข้ากันได้กับรูปนาม อวิชชาเป็นเหตุให้เกิดอุปาทานขันธ ๕ โดยปิดบังขันธ ๕ ไว้ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต และในการวิปัสสนากาวนา ผู้ที่เจริญปฏิจสุมุปปาท ก็คือเจริญขันธ ๕ ผู้ที่เจริญขันธ ๕ ก็เป็นอันเจริญปฏิจสุมุปปาท ได้แก่ เจริญธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกได้ว่า เจริญรูป กับ นาม

เมื่อนำเอาหลักธรรมคือ ปฏิจสุมุปปาท และขันธ ๕ นี้มาเจริญวิปัสสนากาวนาแล้ว ก็สามารถบรรลุโลกุตตรปัญญา หรือ บรรลุโพธิญาณได้

อนึ่ง ความมีเหตุมีผลในตน ผลจะเกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ หรือว่า เหตุจะเกิดขึ้นโดยไม่มีผลไม่ได้ อุปมาเหมือน คนรับประทานอาหาร รับประทานเอง ตนย่อมอิ่ม หรือ คนปลูกข้าว ย่อมได้ข้าว ปลูกถั่วงา ย่อมได้ถั่วงาเป็นต้น นี่คือหลักเหตุและผล มีพระพุทธพจน์รับรองข้อนี้ว่า

“เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี” เป็นอาทิ

มวลมนุษย์ที่เจริญวิปัสสนากาวนาจึงทราบชัดในเรื่องนี้ แต่มวลมนุษย์ที่ไม่ได้เจริญวิปัสสนากาวนา ก็ทราบเช่นกัน โดยอาศัยการบอก การแสดง ของพระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกทั้งหลายเป็นต้น

ปฏิจสุมุปปาท และขันธ ๕ เป็นปัจจุปปันธรรมด้วยกัน ในฝ่ายเกิดต่างก่อให้เกิดทุกข์เหมือนกัน และในฝ่ายองค์ธรรมของธรรมทั้ง ๒ นี้ กำหนดรู้ปฏิจสุมุปปาทฝ่ายเกิด ก็เท่ากับกำหนดรู้ขันธ ๕ ฝ่ายเกิดอย่างเดียวกัน นี่คือกระบวนการเกิดแห่งธรรมทั้ง ๒

กระบวนการดับปฏิจสมุปบาท และขันธ ตามหลักการเจริญวิปัสสนากาวานานั้น จะมีความเหมือนกัน และคล้ายคลึงกันโดยส่วนมาก ต่างแต่องค์ธรรมโดยรวมมีความแตกต่างกัน เท่านั้น แต่ก็รวมอยู่ในรูป กับนาม

ปฏิจสมุปบาท และขันธ ๕ ธรรมทั้ง ๒ นี้ เป็นวิปัสสนากัมมิ หรือเป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนากาวานา ผู้เจริญวิปัสสนากาวานา ย่อมได้ผล หรืออานิสงส์สูงสุดเดียวกัน คือ เข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นธรรมที่เป็นบรมสุขอย่างเดียวกัน

แต่ถ้าว่าแยกตามอารมณ์ธรรมที่กำหนด ผู้วิชัยได้จับประเด็นผล หรืออานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนากาวานาได้ดังต่อไปนี้

ผลของการเจริญวิปัสสนากาวานาโดยมีปฏิจสมุปบาทเป็นอารมณ์

- ๑) เข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นบรมสุข
- ๒) ตัดกระแสแห่งปฏิจสมุปบาทได้
- ๓) รู้จักกฎธรรมดาของธรรมหรือธรรมชาติที่มีอยู่แล้ว
- ๔) รู้แจ่มแจ้งหลัก อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
- ๕) ละความเป็นตัวตนได้เด็ดขาด

หรือกล่าวตามหลักวิสุทธิ ๗ เป็นผู้มีสถวิสุทธิเป็นต้น มีญาณทัสสนวิสุทธิเป็นที่สุด หรือว่า ผู้เจริญวิปัสสนากาวานาโดยการกำหนดปฏิจสมุปบาทเป็นอารมณ์ มีวิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ ได้แก่ รูรูปร่างตามความเป็นจริง ตามสมควรแก่อุปนิสัยของตนๆ

ผลของการเจริญวิปัสสนากาวานาโดยมีขันธ ๕ เป็นอารมณ์

- ๑) เข้าถึงพระนิพพาน อันเป็นบรมสุข อย่างเดียวกัน
- ๒) รู้จักขันธ ๕ โดยเป็นเพียงสภาวะธรรมเท่านั้น
- ๓) เข้าใจหลักไตรลักษณ์
- ๔) ละความเป็นตัวตนได้
- ๕) มีปัญญา

ดังนั้น ผล หรืออานิสงส์จากการเจริญวิปัสสนามีมาก ตามหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ได้ในอานิสงส์แห่งการเจริญสติปัฏฐาน ๔ และในที่อื่น แต่ในที่นี้ผู้วิชัยได้ประมวลผลของการเจริญวิปัสสนากาวานามาแต่เพียงสังเขปเท่านั้น ผู้สนใจต่อการศึกษาเรื่องนี้โดยกว้างขวาง พึงค้นคว้าดูในโอกาสต่อไป

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมุปบาท กับชั้น ๕ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ผู้วิจัยนำมากล่าวไว้แต่เพียงบางส่วนเท่านั้น ความจริงหลักธรรมทั้ง ๒ นี้ เป็นธรรมที่มีความลึกซึ้งมาก ตามที่พระผู้มีพระภาคตรีกกับพระองค์เองในคราวจากที่พระองค์ได้บรรลุธรรมแล้วว่า จะสอนใคร และในคราวที่พระอรหันต์กล่าวถึงปัจจัยสมุปบาทว่า ง่าย แต่พระองค์ตรัสว่า ธรรมนี้ ลึกซึ้ง เป็นธรรมสุดคาดคะเนเป็นอาทิ

ดังนั้น ควรศึกษาเนื้อหาเพิ่มเติมจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และเอกสารงานวิจัยต่างๆ ตามสมควร

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

ปัจจัยสมุปบาท และชั้น ๕ นี้ พระพุทธศาสนาเถรวาท ถือว่าเป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนากาวนา เพื่อบรรลุธรรมในเบื้องต้นแต่ละระดับ จนถึงบรรลุธรรมสูงสุด คือพระนิพพาน อันเป็นบรมสุข

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาหลักการเจริญวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท หลักการปัจจัยสมุปบาท และชั้น ๕ พร้อมทั้งศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมุปบาท กับชั้น ๕ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา ผู้วิจัยเห็นว่าควรจะได้มีการศึกษาเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาปฏิบัติทางของพระอริยสาวกผู้เจริญปัจจัยสมุปบาท ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. ศึกษาการบรรลุธรรมของพระอริยสาวิกากผู้เจริญปัจจัยสมุปบาทในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมุปบาท กับอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา
๔. ศึกษาปฏิบัติทางของพระอริยสาวกผู้เจริญชั้น ๕ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๕. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชั้น ๕ กับธาตุ ๔ ในการเจริญวิปัสสนากาวนา
๖. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมุปบาท กับวิภูฏจักร ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๗. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยสมุปบาท กับอริยสัจ ๔ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเถปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

_____ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา แปล ชุด ๕๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

๑) หนังสือ

ฉันทนา อุสาห์ลักษณ์. พุทธปัญญา คู่มือสร้างปัญญา. กรุงเทพมหานคร : ธนัชการพิมพ์, ๒๕๕๒.

ติสุสทตฺเถร. อภิธัมมัตถภาวนี นาม อภิธัมมัตถสังคหฎฐิกา. (บาลี). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (พระมหาประเสริฐ มนุตเสวี ป.ธ.๘, พธ.บ., พธ.ม.). ศึกษาวิเคราะห์หลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือนในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท. (เอกสารการสอน). นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๕ ราชบัณฑิต). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุดคำวัด. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๔๘.

_____ พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____ แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา, กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมสภา, ๒๕๔๔.

พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน ป.ธ. ๕). ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ ชื่อ อภิธัมมัตถภาวนินิแปล. กรุงเทพมหานคร : ไม่ทราบสำนักพิมพ์, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, กรุงเทพมหานคร : เอส อาร์ พรินติ้ง แมส โปรดักส์, ๒๕๔๗.

.....พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม (ฉบับเดิม). กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐.

.....พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

พระภัททันตะอาสภะ. วิปัสสนาธุระ. กรุงเทพมหานคร : บ. ๑๐๐ ดีไซน์, ๒๕๖๖.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). วิปัสสนานัย เล่ม ๑ แปลโดย พระคันธสาราภิงค์ ผู้แปล. นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซนเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๘.

.....วิปัสสนานัย เล่ม ๒ แปลโดย พระคันธสาราภิงค์ ผู้แปล. นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซนเตอร์ จำกัด, ไม่ทราบปีที่พิมพ์.

.....มหาสติปัญญาฐานสูตรทางสู่นิพพาน. แปลโดย พระคันธสาราภิงค์ ผู้แปล. กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พลตรี พระยาสภกิจพิศาล. ประทีปทอง. กรุงเทพมหานคร : ประยูรสารไทยการพิมพ์, ๒๕๕๑.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทนามมีบุคส์พับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๔๖.

โรงเรียนพระปริยัติธรรมวัดพระธรรมกาย. สูตรสำเร็จบาลไวยากรณ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โอ เอส พรินต์ติ้งเฮาส์ จำกัด, ๒๕๕๒.

วศิน อินทสระ. หลักธรรมอันเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๔.

สัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ. ปฏิจสงมุปปาททีปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๕., M.A., P.D.).

อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า. กรุงเทพมหานคร : หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี). ลักษณะที่ถูกต้องแห่งปรมัตถธรรม สำหรับประชาชนทั่วไป. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๔.

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อจา อาสภมหาเถระ) ผู้แปล. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงษ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

สยาดอกัททันตวิโรจนะ. (มหาคันถาจากบัณฑิตกัมมัฏฐานาจริยะ). **วิธีเจริญมหาสติปัฏฐาน เล่ม ๑.**
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เอ็มจี, ๒๕๕๓.

๒) วิทยานิพนธ์

จำสิบเอกหญิง สุกลักษณ์ วิรัชชา. “การศึกษาเปรียบเทียบปัจจัยสมุปบาทในพระพุทธศาสนา-เถรวาท กับทฤษฎีสัมพันธภาพพิเศษของแอลเบิร์ต ไอน์สไตน์”. **วิทยานิพนธ์-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

นายวิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยสมุปบาทในแนวปรมาตถสังขะ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พรรณราย รัตนไพฑูรย์. “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชกุมาร (โศคน ฌานสิทธิ). **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระครูสุนทรสุดสาร (พยุง กตปุญโญ). “ศึกษาวิเคราะห์ขั้น ๕ อันเป็นภูมิของวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาชัยศิลป์ พุทธวิริโย (จะลา). “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนา เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระมหาวิศิษฐ์ อาจารย์สมปโน (สมบุญ). “การศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติระหว่างกฎปัจจัยสมุปบาท กับกฎแห่งเต๋า”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

พระอนันต์ อิศุกาโร (เป็งไชโย). “ศึกษาการตีความปัจจัยสมุปบาทตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต.** สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

ภาคผนวก (ก)

ปฏิจจนสมุปบาท บางที่เรียกว่า อิทปปัจจยตา

กฎธรรมชาติที่เรียกว่าอิทปปัจจยตานี้ แสดงให้เห็นว่าเบื้องหลังความเป็นไปของสรรพสิ่งในจักรวาล หาใช่เพราะมีอำนาจเหนือธรรมชาติคลบับคาลไม่ แต่สรรพสิ่งเป็นไปเองตามธรรมดาหรือตามธรรมชาติ ที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า อิทปปัจจยตา

อิทปปัจจยตา แปลว่า ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัย เมื่อสิ่งนี้มีเป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น กฎอิทปปัจจยตาเป็นกฎแห่งความจริงที่มีอยู่ในสรรพสิ่งทั่วไป สรรพสิ่งที่มีอยู่ในโลกนี้ล้วนอธิบายได้ทั้งสิ้นว่า เมื่อสิ่งนี้มีปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ก่อนหินเป็นอย่างที่มีมันเป็นก็เพราะมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย ก่อนหินจึงเป็นอย่างนี้ วัตถุต่างๆ มันเป็นอย่างนั้น คือ เป็นอย่างที่มีมันเป็นไม่เป็นอย่างอื่นอย่างที่มีมันเป็น ก็เพราะว่ามันมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย ต้นไม้ก็เป็นต้นไม้ ก็เพราะมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น ปราภฏอยู่เป็นต้นไม้ โลกและสรรพสิ่งเป็นไปก็เพราะมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้นเป็นโลกและสรรพสิ่ง อิทปปัจจยตา จึงเป็นกฎธรรมชาติที่ครอบคลุมทุกสิ่งทั้งที่ชีวิตและไม่มีชีวิต

กฎอิทปปัจจยตา จึงเป็นหลักความจริงว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคนสัตว์หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรมหรือนามธรรม ไม่ว่าจะมีชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุและปัจจัย เมื่อมีปัจจัยอย่างนี้แล้ว ก็จะมีความเป็นไปอย่างนี้ อย่างแน่นอน มีความเป็นระเบียบ คือ ถ้ามีสาเหตุอย่างเดียวกัน จะก่อให้เกิดผลที่เหมือนกันเสมอ

เนื่องจากสิ่งที่เรียกว่ากฎอิทปปัจจยตานี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยย่อเฉพาะรูปแบบเท่านั้น บรรดานักคิดในพระพุทธศาสนายุคหลังๆ ที่เรียกว่าพระอรรถกถาจารย์ จึงได้แต่งตำราอธิบายหลักอิทปปัจจยตาให้ละเอียดออกไปอีก ทั้งนี้ก็โดยอาศัยเค้ามูลจากพุทธคำรัสเป็นแนวอธิบายนั่นเองหาใช่เป็นอัตโนมติแต่อย่างใดไม่ เพราะแนวคิดเกี่ยวกับกฎธรรมชาตินี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมนิยามหรือนิยาม แปลว่า กำหนดอันแน่นอนหรือความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอน

ภาคผนวก (ข)

ปัญจกัณฑ์ธกธา กล่าวด้วยกัณฑ์ ๕

๑. พระผู้มีพระภาคตรัสกัณฑ์เหล่านี้ไว้ ๕ อย่าง คือ รูปกัณฑ์ เวทนากัณฑ์ สัญญาณกัณฑ์ สังขารกัณฑ์ และวิญญาณกัณฑ์

๒. ในกัณฑ์ ๕ อย่างนั้น รูปร่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นอดีตและอนาคตเป็นต้น ที่เป็นไปภายในหรือภายนอก ที่ละเอียดหรือหยาบ ที่เลวหรือประณีต ที่ไกลหรือใกล้ก็ตาม ทรงรวมเอารูปทั้งหมดเข้าเป็นกองเดียวกัน ตรัสเรียกว่า รูปกัณฑ์

๓. แม้บรรดากัณฑ์ที่เหลือนอกนี้ ทรงรวมเอาธรรมชาติใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีการเสวย (รสแห่งอารมณ์) เป็นลักษณะทั้งหมดนั้นเข้าเป็นกองเดียวกันกระทำให้เป็นเวทนากัณฑ์

๔. ทรงรวมเอาธรรมชาติใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดในจิตมีความจำเป็นลักษณะทั้งหมดนั้น เข้าเป็นกองเดียวกัน ตรัสเรียกว่า สัญญาณกัณฑ์

๕. ทรงรวมเอาธรรมชาติใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดในจิตมีการปรุงแต่งเป็นลักษณะนั้นทั้งหมด เข้าเป็นกองเดียวกันกระทำให้เป็นสังขารกัณฑ์

๖. ส่วนบรรดากัณฑ์ทั้ง ๕ เหล่านี้ ทรงรวมเอาจิตใดอย่างหนึ่ง มีความรู้ อารมณ์เป็นลักษณะนั้นทั้งหมด เข้าเป็นกองเดียวกัน กระทำให้เป็นวิญญาณกัณฑ์

๗. โยคีภิกษุ ย่อมถือเอารูป ๒๘ คือ มหาภูตรูป ๔ อุปทายรูป ๒๔ นั้นว่า เป็นรูปกัณฑ์

๘. เจตสิกธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น ที่ประกอบกับจิต ๘๑ ดวง ชื่อว่า เวทนากัณฑ์ สัญญาณกัณฑ์ สังขารกัณฑ์ และวิญญาณกัณฑ์

ภาคผนวก (ค)

นามรูปสมาสกา ถาว่าด้วย (ชั้น ๕) ย่อเป็นนามและรูป

๑. โยคีภิกษุ ย่อมกำหนดถือเอาอรุปชั้น ๔ ว่าเป็น นามชั้น รูป (ทั้งหมด) พึงเป็นรูปชั้น อรูป (ทั้งหมด) พึงเป็นนามชั้น

๒. โยคีภิกษุนั้น ย่อมกำหนดถือเอานามรูปโดยย่อว่า สิ่งที่มีความทำลายไปเป็นลักษณะ เป็นรูป ธรรมชาติที่มีความนุ่มไปหาอารมณ์เป็นนาม

๓. โยคีภิกษุ ย่อมกำหนดถือเอา (นามรูป) เป็น ๒ อย่างว่า นามและรูป เหมือนกับบุคคลผ่าเหง้าที่เป็นคู่แห่งต้นตาลออกไปเป็น ๒ ส่วนฉะนั้น

๔. โยคีภิกษุ ย่อมถึงความตกลงใจว่า สัตว์หรือบุคคล หรืออัตตาอะไรๆ อย่างอื่น นอกไปจากนาม (และ) รูป ย่อมไม่มี ในกาลทุกเมื่อ

๕. โยคีภิกษุ ซึ่งเป็นคนฉลาดในนามรูปนี้ นั้น ครั้นกำหนดนามรูปได้ตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว คำที่ตนศึกษามากก็เพื่อขจัดเสียซึ่งความหลงผิดว่า เป็นสัตว์ในนามรูปนี้ ย่อมกำหนด (แยก) นามรูปนั้น ได้อย่างนี้ว่า มีแต่สักว่านามรูปเท่านั้น หามีบุคคลอะไรๆ ในนามรูปนี้ไม่

ข้อนี้สมจริงดังที่พระวชิราภิกษุฉีกกล่าวไว้ว่า เหมือนอย่างว่า เพราะมีองค์ประกอบเสียง (เรียก) ว่า รถ ย่อมมีล้อใด เมื่อชั้นทั้งหลายมีอยู่ การสมมติว่า สัตว์ ก็ย่อมมีชั้นนั้น

เหมือนอย่างว่า หุ่นยนต์ไม้เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต ไม่มีความคิด เมื่อประกอบเชือกเข้ากับ (หุ่นยนต์) ไม้หุ่นนั้น ย่อมเดินได้ ยืนอยู่ก็ได้ เป็นต้น.

ภาคผนวก (ง)

ญาณ ๑๖ หรือ โสฬสญาณ

ญาณ ๑๖ หรือ โสฬสญาณความหยั่งรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด คือ

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นามและรูป
๒. ปัจจยปริคคหญาณ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป
๓. สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณาเห็นนามและรูปโดยไตรลักษณ์
๔. อุทฺถัพพยานุปีสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ
๕. ภัทฺถกานุปีสสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความสลายเห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปหมด
๖. ภยคุปป์ฐฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไปไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น
๗. อาทีนวานุปีสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ
๘. นิพพิทานุปีสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งเห็นด้วยความหน่าย
๙. มุญฺจิตุกัมมตาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น
๑๐. ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ ญาณอันค้ำนึ่งพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออก
๑๑. สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายต่อสังขารทั้งหลาย
๑๒. สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่การหยั่งรู้ورىยัจจ
๑๓. โคตรกฺขญาณ ญาณหยั่งรู้ที่เป็นหัวข้อแห่งการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชน เข้าสู่ภาวะورىยบุคคล
๑๔. มัคคญาณ ญาณในورىยมรรค ความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะورىยบุคคลแต่ละขั้น
๑๕. ผลญาณ ญาณในورىยผล ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระورىยบุคคลขั้นนั้นๆ
๑๖. ปัจจเวกขณญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน สำนวญฺมรรคผลกิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่และนิพพาน

ตารางที่ ๕ แสดงความสัมพันธ์โดยความเป็นเหตุ-ผล แห่งปัจเจกสมุปบาท ๑๒

อัทธา	องค์ปัจเจกสมุปบาท	อาการ	สนธิ	สังเขป	ความวนเวียน			วิญญู ทุกซ์	วงล้อของภพ	
กาล ๑	ปัจเจกสมุปบาท ๑๒	ประเภท หรืออาการ ๒๐	ความสัมพันธ์ ๑	สังเขป ๔	วิญญู ๓			มูล ๒	ภวจักร	
อดีตกาล ๒	๑. อวิชชา ๒. สังขาร	อดีตเหตุ ๕ คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ	}๑. <u>เหตุ+ผล</u> ได้แก่ อดีตเหตุ กับ อดีตผล (มีความสืบต่อกัน)	๑. <u>อดีตเหตุ</u> อวิชชา สังขาร ๒. <u>ปัจจุบันผล</u> วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา	๑. <u>กิลเลสวัฏ</u> ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน	๒. <u>กรรมวัฏ</u> ได้แก่ สังขาร กัมมภพ	๓. <u>วิปากวัฏ</u> ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา อุปัตติภพ ชาติ ชรามรณะ	อวิชชา ตัณหา	อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา	
ปัจจุบันกาล ๒	๓. วิญญาณ ๔. นามรูป ๕. สฬายตนะ ๖. ผัสสะ ๗. เวทนา	<u>ปัจจุบันผล ๕</u> คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา							}๒. <u>ผล+เหตุ</u> ได้แก่ ปัจจุบันผล กับ ปัจจุบันเหตุ (มีความสืบต่อกัน)	๓. <u>ปัจจุบันเหตุ</u> ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ
อนาคตกาล ๒ หรือ ๑	๘. ตัณหา ๙. อุปาทาน ๑๐. ภพ \rightarrow กรรมภพ ๑๑. ชาติ \rightarrow อุปัตติภพ ๑๒. ชรา มรณะ	<u>อนาคตเหตุ ๕</u> คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ อวิชชา สังขาร	}๓. <u>เหตุ+ผล</u> ได้แก่ ปัจจุบัน กับ อนาคตผล (มีความสืบต่อกัน)	๔. <u>อนาคตผล</u> ชาติ ชรามรณะ				อนาคตผล ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา		

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ** : พระมหาพิสุตน์ จันทวิโส (พระนิรมย์)
- เกิด** : วันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๘
- สถานที่เกิด** : บ้านลำควน ตำบล ลำควน อำเภอ กระสัง จังหวัด บุรีรัมย์
- การศึกษา** : ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๔๓
- : ปริญญาธรรม ๕ ประโยค พ.ศ. ๒๕๕๕
- : ประกาศนียบัตรวิปัสสนาภาวนา (ป.ว.ภ.) พ.ศ. ๒๕๔๕
- ประสบการณ์** : เป็นวิทยากรอบรมบาลีก่อนสอบสนามหลวง อำเภอ บางบัวทอง จังหวัด นนทบุรี
- : เป็นกรรมการตรวจธรรมสนามหลวง
- : เป็นกรรมการตรวจบาลีสสนามหลวง
- : เป็นครูสอนแผนกธรรม-บาลี วัดบางไผ่ พระอารามหลวง
- : ผ่านการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๓ เดือน ณ สำนักวิปัสสนาวิคังขยเตาอุ
กัมมัฏฐาน ประเทศสหภาพเมียนมาร์
- : ผ่านการฝึกอบรมปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ระยะเวลา ๗ เดือน ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม
ธรรมโมลี จังหวัดนครราชสีมา
- : เป็นพระวิปัสสนาจารย์วัดบางไผ่ พระอารามหลวง
- : เป็นพระวิปัสสนาจารย์พิเศษสอนพระนวกะ อำเภอบางบัวทอง จังหวัดนนทบุรี
- อุปสมบท** : ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๕
- วัดบ้านลำควน ตำบล ลำควน อำเภอ กระสัง จังหวัด บุรีรัมย์
- พระครูสังวรวิริรักษ์ เป็นพระอุปัชฌาย์
- สังกัด** : วัดบางไผ่ พระอารามหลวง ตำบล บางรักพัฒนา อำเภอ บางบัวทอง
จังหวัด นนทบุรี
- ปีที่เข้าศึกษา** : พ.ศ. ๒๕๕๒ หลักสูตรปริญญาโท มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เขตบาฬีพุทธโฆส นครปฐม สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา
- สำเร็จการศึกษา** : พ.ศ. ๒๕๕๕
- ที่อยู่ปัจจุบัน** : วัดบางไผ่ พระอารามหลวง ตำบล บางรักพัฒนา อำเภอ บางบัวทอง
จังหวัด นนทบุรี